

اداره مساجد و مدارس باوقاف باتکیه بروقف نامه خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی

۱. نادره ذکریزاده: دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران

۲. معصومه قره داغی: گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران

۳. علی اکبر ولایتی: گروه معارف، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: masomegharadaghi@iau.ac.ir

چکیده

خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی، وزیر نامدار غازان خان و اولجایتو از چهره‌هایی است که نقش بسیار مهمی در گسترش نهادهای آموزشی، مذهبی و خیریه در ایران قرن هفتم-هشتم هجری داشت. آنچه او را متمایز می‌کند، برنامه‌ریزی دقیق برای ایجاد نظام وقف پایدار بود. ساخت بناهایی مانند مدرسه و مسجد همراه با تأمین مالی دائمی آن‌ها، برنامه‌های اهدافی چون تقویت فرهنگ و علم از طریق ایجاد مراکز آموزشی، ترویج اسلام و تشیع در دوره‌ای که ایلخانان تازه مسلمان شده بودند، ایجاد زیرساخت‌های شهری و افزایش اعتبار حکومت ایلخانی، تضمین مالی پایدار برای مدارس، مساجد و حتی خدمات شهری از طریق وقف راتعیب می‌کرد. توجه خواجه رشیدالدین به تأسیس مدارس و مساجد باوقاف، نه تنها یک عمل خیرخواهانه بود، بلکه بنیان‌گذار نوعی مدیریت پایدار فرهنگی شد که تا قرن‌ها الگوی توسعه علمی و دینی ایران باقی ماند. رشیدالدین وقف را ابزاری برای ترویج دین اسلام و آموزش دینی، گسترش علوم عقلی و مذهبی در ایران ایلخانی و تقویت مشروعیت حکومت ایلخانی میان مردم مسلمان می‌دانست. اوقاف او فقط جنبه عمرانی نداشتند بلکه کارکرد فرهنگی و سیاسی نیز داشتند. رشیدالدین در ساخت بناهای عام‌المنفعه نگاه یکپارچه و علمی داشت، ترکیب مسجد، مدرسه، کتابخانه و دارالشفاء در یک مجموعه، تأمین مالی همه بخش‌ها از طریق درآمد موقوفات. تعیین دقیق وظایف مدیران، مدرسین، طلاب و خدمه، این ساختار در تاریخ معماری و مدیریت وقف ایران یک نوآوری بزرگ محسوب می‌شود.

کلیدواژگان: مساجد، مدارس، اوقاف، روقف، نامه، خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی

شیوه استناددهی: ذکریزاده، نادره، قره داغی، معصومه، و ولایتی، علی اکبر. (۱۴۰۳). اداره مساجد و مدارس باوقاف باتکیه بروقف نامه خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۲(۴)،

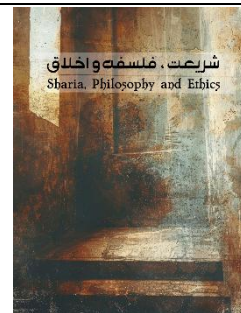
۱-۲۶

تاریخ ارسال: ۷ آبان ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۷ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ چاپ: ۱۰ اسفند ۱۴۰۳

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Administration of Mosques and Schools through Endowments Based on the Endowment Deed of Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani

1. Nadereh Zakariyazadeh: PhD Student, Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran
2. Masoumeh Gharadaghi*: Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran
3. Ali Akbar Velayati: Department of Islamic Studies, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

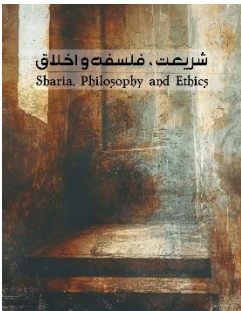
*Corresponding Author's Email: masomehgharadaghi@iauo.ac.ir

Abstract

Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani, the renowned vizier of Ghazan Khan and Öljaitü, was one of the figures who played a highly significant role in the expansion of educational, religious, and charitable institutions in thirteenth- and fourteenth-century Iran. What distinguished him was his precise planning for the establishment of a sustainable endowment system, including the construction of buildings such as schools and mosques together with the provision of permanent financial support for them. His programs pursued objectives such as strengthening culture and knowledge through the establishment of educational centers, promoting Islam and Shiism during a period when the Ilkhanids had recently converted to Islam, creating urban infrastructure and increasing the legitimacy of the Ilkhanid state, and ensuring sustainable financial support for schools, mosques, and even urban services through endowments. Khwaja Rashid al-Din's attention to the establishment of schools and mosques through endowments was not merely a charitable act; rather, it laid the foundation for a form of sustainable cultural management that remained a model for the scientific and religious development of Iran for centuries. Rashid al-Din regarded endowment as an instrument for promoting Islam and religious education, expanding rational and religious sciences in Ilkhanid Iran, and strengthening the legitimacy of the Ilkhanid government among Muslim communities. His endowments were not limited to architectural or developmental functions, but also had cultural and political functions. Rashid al-Din adopted an integrated and scholarly approach in constructing public-benefit buildings, combining the mosque, school, library, and hospital within a single complex; financing all sections through the revenues of endowed properties; and precisely defining the duties of administrators, teachers, students, and service staff. This structure is considered a major innovation in the history of Iranian architecture and endowment management.

Keywords: *mosques, schools, endowments, endowment deed, Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani*

How to cite: Zakariyazadeh, N., Gharadaghi, M., & Velayati, A. A. (2024). Administration of Mosques and Schools through Endowments Based on the Endowment Deed of Khwaja Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 2(4), 1-26.

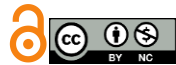

Submit Date: 28 October 2024

Revise Date: 26 January 2025

Accept Date: 02 February 2025

Publish Date: 28 February 2025

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The institution of waqf constituted one of the most influential financial and civilizational foundations in the history of Islamic societies, particularly during periods of scientific flourishing when educational, medical, religious, and charitable institutions were sustained through endowed properties and organized systems of public benefaction. Among the most remarkable manifestations of this institution in the Ilkhanid period was the monumental complex of Rabʿ-i Rashidi established by Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani in Tabriz. Constructed in the aftermath of the Mongol invasions, when large parts of Iran's cultural, political, and urban infrastructure had been devastated, the complex represented an ambitious project of scientific revival, religious consolidation, urban reconstruction, and social welfare. Rashid al-Din viewed waqf not merely as a charitable or architectural mechanism but as an integrated instrument for rebuilding Islamic civilization, strengthening religious education, promoting rational and transmitted sciences, and consolidating the legitimacy of the newly Islamized Ilkhanid state among Muslim populations. The Rabʿ-i Rashidi therefore functioned simultaneously as a university, hospital, religious center, residential city, industrial quarter, and welfare institution sustained through an extraordinarily sophisticated waqf administration system (1, 11, 13). The study investigates the intellectual foundations, institutional structure, financial mechanisms, educational organization, social services, and political significance of the waqf system established by Rashid al-Din and examines how this model transformed the relationship between knowledge, governance, religion, and public welfare in the Ilkhanid world. The article further argues that Rabʿ-i Rashidi represented one of the earliest systematically organized educational and welfare complexes in the medieval Islamic world, combining long-term financial sustainability with centralized administrative supervision and international scholarly recruitment (4, 5, 12).

One of the most important dimensions of Rashid al-Din's civilizational project was the reconstruction of religious and educational institutions after the destruction caused by the Mongol invasions. Mosques, schools, khanqahs, hospitals, libraries, and public service institutions were restored or newly established in order to revive both religious life and intellectual activity throughout Ilkhanid Iran. Mosques functioned not merely as places of worship but also as centers of political legitimacy, public communication, legal guidance, and social organization. Friday sermons proclaimed the authority of rulers, public policy was communicated through mosque platforms, and religious scholars mobilized society in defense of political and military objectives (1, 2). Educational institutions likewise became critical instruments for shaping ideological and intellectual life. Schools taught jurisprudence, theology, medicine, mathematics, astronomy, philosophy, and other sciences, while khanqahs increasingly reflected the growing influence of Sufism and the emergence of more tolerant religious attitudes within Ilkhanid society (5, 6). The reforms initiated during the reign of Ghazan Khan and administered by Rashid al-Din created conditions of administrative stability and economic security that facilitated scientific and urban expansion. Historical sources emphasize the extraordinary intellectual curiosity of Ghazan Khan himself, whose interests extended to medicine, chemistry, astronomy, languages, crafts, urban planning, and religious thought (8, 13). Within this atmosphere of reconstruction, Rabʿ-i Rashidi emerged as a comprehensive scholarly city where rational sciences, religious education, medical instruction, manuscript production, and charitable services operated within a unified institutional framework. Rashid al-Din's policies also reflected a conscious attempt to reconcile transmitted religious sciences with philosophy and rational inquiry, thereby preserving intellectual plurality within a state-sponsored Islamic framework (7, 15).

The organizational structure of Rabʿ-i Rashidi demonstrates an exceptionally advanced model of medieval educational administration. The complex included specialized schools for Qur'anic sciences, hadith, jurisprudence, philosophy, mathematics, medicine, and other intellectual disciplines, each administered through clearly defined hierarchies of professors, assistants, supervisors, librarians, and financial managers. Rashid al-Din established detailed regulations regarding admissions, residency, salaries, curriculum, student

discipline, and duration of study (11). Students were selected according to intellectual aptitude and directed toward appropriate fields of specialization in rational or transmitted sciences. Residency in the institution was generally limited to five years, and students who demonstrated negligence or lack of scholarly commitment could be replaced. Teachers received differentiated salaries depending on their fields of expertise, with instructors in rational sciences often receiving significantly higher compensation than instructors of religious sciences, indicating Rashid al-Din's substantial support for mathematics, logic, philosophy, and related disciplines (14, 17). The educational environment resembled an organized university system in which scholars, physicians, Qur'an reciters, jurists, and students from various regions of the Islamic world lived in designated quarters and received continuous financial support through waqf revenues. Sources describe the presence of hundreds of scholars and thousands of students residing either inside Rab'-i Rashidi or elsewhere in Tabriz under institutional sponsorship (11, 12). The complex further incorporated Dar al-Qur'an, Dar al-Hadith, libraries containing thousands of manuscripts, and teaching hospitals where medical students trained directly under experienced physicians from China, India, Egypt, and other regions. This integration of practical instruction with theoretical education reflected a highly sophisticated pedagogical philosophy in which scientific learning, ethical training, and social service operated simultaneously within a centralized administrative structure (15, 21).

The economic foundations of Rab'-i Rashidi reveal one of the most extensive waqf systems in medieval Islamic history. Rashid al-Din endowed enormous agricultural lands, villages, gardens, workshops, livestock herds, markets, mills, baths, caravanserais, industrial facilities, and commercial enterprises to ensure the financial independence of the institution (11). The waqf revenues supported educational activities, hospitals, poor relief, salaries, urban maintenance, manuscript production, and public services. Detailed records indicate the endowment of thousands of palm trees, large agricultural estates in various provinces, flocks of sheep, cattle, poultry farms, vineyards, orchards, and industrial workshops such as paper manufacturing, textile production, and dyeing facilities (14, 20). Rashid al-Din established careful financial regulations governing tenancy, agricultural management, maintenance expenditures, and the allocation of surplus income. He prohibited long-term leasing arrangements that could threaten the integrity of endowed properties and warned against granting waqf lands to politically powerful elites whose influence might undermine institutional stability (11). The waqf administration itself operated through a hierarchical bureaucratic system supervised by judges, inspectors, administrators, accountants, and trustees responsible for preserving both financial accountability and legal legitimacy (3). The revenues generated through these endowments funded not only Rab'-i Rashidi but also schools, hospitals, mosques, and charitable institutions in other cities. Historical sources record annual expenditures involving massive quantities of bread, meat, wages, clothing, medicines, and welfare provisions distributed among scholars, students, physicians, widows, travelers, and the poor (1, 11). Such financial sophistication demonstrates that Rashid al-Din envisioned waqf as a permanent institutional mechanism capable of sustaining scientific and social development independently of short-term political fluctuations.

Rab'-i Rashidi also performed an essential social and humanitarian role within Ilkhanid society through its comprehensive welfare institutions. The complex included hospitals, pharmacies, guest houses, poorhouses, kitchens, public baths, and charitable distribution systems designed to support vulnerable populations while simultaneously facilitating scientific and medical advancement. The Dar al-Shifa provided free medical treatment not only to residents and workers but also to travelers and ordinary citizens on designated days (11). Physicians collaborated closely with pharmacists, and medical education was directly integrated into clinical practice through supervised instruction. Rashid al-Din established strict professional criteria for physicians, emphasizing religious integrity, scientific competence, moral conduct, and practical expertise (21). The institution also provided funeral expenses for impoverished individuals and organized systematic food distribution for the poor through Dar al-Masakin, where hundreds of individuals received daily meals under

regulated conditions (11). Scholars, jurists, Qur'an reciters, Sufis, and students received stipends, clothing allowances, housing, and household provisions, allowing them to dedicate themselves fully to intellectual activity. The library system further reflected Rashid al-Din's commitment to cultural preservation and knowledge dissemination. The libraries contained thousands of Qur'ans, rare manuscripts, scientific treatises, histories, literary works, and philosophical texts collected from Iran, Egypt, India, China, Anatolia, and Central Asia (13). The cosmopolitan composition of the scholarly community demonstrates that Rab'-i Rashidi functioned as an international intellectual center rather than merely a regional institution. By combining social welfare with scholarship, Rashid al-Din created a model in which scientific production, public health, religious education, and urban administration reinforced one another within a unified charitable infrastructure (3, 9). The waqf system established by Rashid al-Din ultimately represented a comprehensive vision of Islamic governance in which religion, science, social welfare, urban development, and political legitimacy were integrated into a single institutional order. Rab'-i Rashidi was not simply an educational foundation or charitable complex but a sophisticated experiment in civilizational reconstruction after one of the most destructive periods in Iranian history. Its institutional design anticipated many features associated with later universities, hospitals, research centers, and welfare states, including permanent endowments, organized curricula, residential academic communities, international scholarly recruitment, administrative specialization, and structured financial oversight. The destruction of the complex after the execution of Rashid al-Din in 1318 and the subsequent political conflicts that devastated his institutions reflected the vulnerability of even the most advanced intellectual projects to factional rivalry, sectarian hostility, and political instability. Nevertheless, the memory of Rab'-i Rashidi survived as one of the greatest examples of scientific patronage and institutional planning in Islamic civilization. Its legacy demonstrates how the waqf institution could transcend simple charity and become a mechanism for producing knowledge, organizing society, supporting public health, and preserving cultural continuity across generations. The experience of Rab'-i Rashidi further illustrates that sustainable scientific development in the medieval Islamic world depended not only on intellectual creativity but also on carefully constructed administrative systems capable of securing long-term financial independence, attracting scholarly talent, and integrating education with broader social welfare objectives.

مقدمه

در تاریخ تمدن اسلامی، بیشترین مصارف موقوفات در دوران شکوفایی تمدن اسلامی در اکثر بلاد اسلامی، در مراکز علمی و آموزشی بوده است. دانشمندان مسلمان تحت حمایت‌های مالی موقوفات، با فراغت کامل به مطالعه و تحقیق و پژوهش می‌پرداخته‌اند. در ربع رشیدی هم خواجه با سنت وقف این مجتمع عظیم را اداره می‌کرد. تمام تأسیسات عظیم ربع رشیدی با آن اوقاف و بودجه کلان، حول محور آموزش علوم گوناگون می‌چرخید. هدف غایی رشیدالدین فضل‌الله از احداث این مجتمع، دانش‌دوستی و علاقه شدید او به علم و علما بود. اهمیت این اقدام رشیدالدین از دو دیدگاه قابل توجه است: موقعیت این مجتمع در آن برهه خاص تاریخی، بعد از حمله مغولان که چون آفتی تمام شئون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، اعتقادی و سیاسی ما را در هم نوردیده بود. رشیدالدین وقف را ابزاری برای ترویج دین اسلام و آموزش دینی، گسترش علوم عقلی و مذهبی در ایران ایلخانی، و تقویت مشروعیت حکومت ایلخانی میان مردم مسلمان می‌دانست. بنابراین، اوقاف او فقط جنبهٔ عمرانی نداشتند، بلکه کارکرد فرهنگی و سیاسی نیز داشتند. الگوی او بعدها در نهادهایی مانند مدارس صفوی، دارالعلوم‌ها و مدارس دینی قاجار الگو گرفته شد. به تعبیر برخی محققان، رشیدالدین پایه‌گذار سنت علمی-وقفی ایران پس از اسلام است.

مساجد

مغولان هنگام تهاجم، برای درهم‌کوبیدن نیروی مردمی از سویی و نابودی توان حکومتی از سوی دیگر، مساجد را ویران ساختند و کارگزارانی که در صدد تجدید بنای مملکت و تقویت نیروی مردمی بودند، به سرعت به ترمیم مساجد ویران‌شده و بنای مساجد جدید پرداختند و بار دیگر سراسر مملکت در زیر پوشش این مکان سیاسی مذهبی قرار گرفت (1). هر شهر مسجد جامعی داشت که سازنده، خواه سلطان، خواه وزیر و یا هر شخص مهم دیگر، همه امکانات خود را برای هرچه باشکوه‌تر ساختن آن به کار می‌گرفت و همواره این مکان‌ها به منزله جلوه‌گاهی از هنر و فرهنگ زمان خود بود. در مسجد جامع، خطبه به نام سلطان خوانده می‌شد و یا نام سلطانی از خطبه می‌افتاد و یا در همین مکان دولتمردی لعن یا ستوده می‌شد، چگونگی و خط‌مشی سیاست‌های وقت به گوش مردم می‌رسید و هم در آنجا مردم با تذکار آیات و احادیث برای رفتن به جنگ‌ها تهییج می‌شدند: «بهشت را دری است که آن را «باب المجاهدین» گویند. اهل جهاد از آن در بهشت در روند. شمشیرها در گردن افکنده و فرشتگان ایشان را مرحبا گویند» (2). در انتخاب ائمه جماعات، سعی وافر می‌شد تا این کسان از بین مهم‌ترین شخصیت‌های روحانی سیاسی که مورد اعتماد و وابسته به دستگاه بودند، انتخاب شوند. برای انتخاب امام، علاوه بر علم و دینداری و سیاستمداری، حسن صورت و ادای خوب نیز شرط بود و اقامت فرایض خمس از جمله وظایف وی به شمار می‌رفت (1). از پیامبر (ص) نقل می‌کردند که هر که امامت کند با ایمان و احتساب، آمرزیده شود گناهان گذشته و آینده او (2). کارگزاران مساجد عادی به قرار زیر بوده‌اند: پیش‌نماز، امام، واعظ، مؤذن، مکبر و فراش. واعظ در جامعه از احترام فراوان برخوردار بود و مقامی والا داشت. در نامه‌ها خطاب به وی چنین می‌نگاشتند: مولانا اعظم، قدوة الوعاظ والمفسرین، اعلم الافاضل المذکرین، ناصح البریة اجمعین (3). واعظ می‌بایست شخصیتی متقی باشد تا موعظه و اندرز وی در دل‌ها جای گیرد و مؤثر افتد. مردم در این عهد این حدیث نبوی را به یاد داشتند که ای واعظ، اول نفس خود را پند ده؛ اگر پندپذیر شد، پس دیگران را پند ده، والا از خدا شرم دار. واعظ نه تنها موعظه می‌کرد، بلکه به مسائل مردم نیز پاسخ می‌گفت و ایشان را در حل مسائل شرعی راهنمایی می‌کرد (1). عادت بر این بود که مردم هنگام شرکت در جلسه‌های وعظ، مسائل خود را بر کاغذی می‌نوشتند و به سوی او پرتاب می‌کردند. سپس واعظ یکی یکی به آن‌ها پاسخ می‌داد (2). مسجد موضعی بوده است بس مهم در تشکیلات اجتماعی عصر که با کارگزارانی عالم، سیاستمدار، خوش‌ظاهر و خوش‌برخورد و مردم‌دار اداره می‌شده است. سایر موارد

تأثیرگذار بر بهداشت شهر، از وضعیت بهداشت معابر و اماکن عمومی مانند مساجد اطلاع دقیقی در دست نیست. گورستان‌ها از جمله اماکنی است که با بهداشت شهر ارتباط دارد. تبریز دارای مقابر متعددی بود که از جمله آن‌ها سرخاب، چرنداب، گنجیل، شب‌غازان و ولیان‌کوه را می‌توان نام برد (4).

مدارس و خانقاه‌ها

مدرسه پس از مسجد، از مراکز حساس جامعه محسوب می‌شد. در مدرسه، اصول فقهی فرق گوناگون اسلامی و علوم زمان را تدریس می‌کردند و این نقش عمده‌ای در تأمین مدارج ترقی یک فرقه و بر زمین زدن و تضعیف فرقه‌ای دیگر بر عهده داشت. مدرسه همچنین محل تجمع علما، مدرسان و صاحب‌فکران زمان بود و از این لحاظ، در رونق بخشیدن به دانشی که با سیاست روز تطبیق داشت و به دست فراموشی سپردن دانش دیگری که در تعارض با آن بود، واجد اهمیت بسیار بود. در دوره مورد بحث، علم نجوم، پزشکی، ریاضیات و شیمی که مورد توجه خاص مغولان بود، جایگاهی برتر از دیگر رشته‌های علمی یافت و روحانیان برای پیشبرد کار اسلام به فقه و حدیث بیش از فلسفه توجه کردند، در حالی که اندیشه‌وران روشن‌بین‌تر سعی در ترویج فلسفه و حکمت و آشتی دادن آن با فقه داشتند و به تدریج، اما به دشواری، آن را در ضمن برنامه دروس می‌گنجانیدند (5). مقامات گرداننده تشکیلات مدرسه عبارت بودند از رئیس مدرسه که از میان روحانیان دانشمند، وارد به مسائل سیاسی روز و از طرفداران دستگاه حاکمه انتخاب می‌شد، و مدرسین که از بین علما، حکما، فقها، محدثین، مفسرین، مقررین، نحویان، پزشکان و سایر دانشمندان انتخاب می‌شدند و تحت نظر رئیس به کار اشتغال داشتند و از موقع و مقام بالایی در جامعه برخوردار بودند. در نامه‌ها خطاب به ایشان چنین نگاشته می‌شد: «مولانا اعظم، افضل الامم، قدوة الافاضل المتبحرین، اکمل المبرزین، مقتدای اهل ایمان، ادام الله افاضله و حرس جلاله یا مولانا اعظم، امام ائمة العالم، استاد الافاضل والا کابر، جامع فنون الفضایل و المفاخر، قدوه ایران، افضل جهان» (3).

همچنین، تصوف که بازاری گرم داشت، وارد مدرسه شد و اصول و مبانی آن جزء دروس قرار گرفت. یکی از مهم‌ترین شرایط برای بهبود وضعیت فرهنگی، بهبود شرایط اقتصادی و رفاه و امنیت اجتماعی است تا عالمان و اندیشمندان بتوانند به علم‌اندوزی بپردازند. اصلاحات غازان‌خان و انضباط اداری مغولان که از ترکیب یاسا و قوانین مدنی-اسلامی حاصل شده بود، امنیتی فراهم گردید که منجر به آبادانی خزانه شد و برخی مورخان آن را ستایش کرده‌اند و این شرایط سبب توسعه علوم گردید. ابن بطوطه از گرایش‌های صوفیانه برخی از صاحب‌منصبان، چون خواجه رشید و فرزندش غیاث‌الدین، و بذل توجه آن‌ها در توسعه و تقویت خانقاه‌ها که آن‌ها را تبدیل به کانون توجه و رویکرد عموم مردم ساخت، می‌نویسد (6). به تدریج وزیرانی چون خواجه نصیرالدین طوسی و رشیدالدین فضل‌الله، تجدید حیات دینی، علمی و فرهنگی در این دوره آغاز گردید. ابن فضل‌الله العمری می‌نویسد: اعتماد غازان‌خان به خواجه رشیدالدین چنان زیاد بود که جز از دست خواجه، خوراک و آشامیدنی نمی‌گرفت. رشیدالدین هر روز در دیگ نقره برای غازان‌خان خوراک می‌پخت (7).

تأسیس فرهنگستان علوم اسلامی در مراغه توسط طوسی و گردآوری فیلسوفان، منجمان، پزشکان و تأسیس ریح رشیدی، مجتمع علمی، آموزشی در تبریز، تجدد علمی رخ داد. اولجایتو شهر مهم و بزرگی به نام سلطانیه ساخت و ابنیه‌ای چون مساجد و مدارس برای درس و بحث ایجاد نمود. بر طبق نامه‌ای که ظاهراً توسط رشیدالدین نوشته شده، دارالشفاء رشیدی نزدیک دارالضیافه، دارالمسافرین، دارالقرآن و دارالحدیث تأسیس شد که بیانگر عملکرد مذهبی مجتمع است. غذا برای همه، از شایسته‌ترین افراد مذهبی تا فقرا، مقرر شده بود (8).

رشیدالدین نشان می‌دهد که مغولان به بعضی فنون تمدن، از قبیل ساختن رصدخانه و علم کیمیا، علاقه داشتند و منجمان را می‌نواختند. یا برخی از آنان، مانند قویلی‌قان، هلاکو‌خان و ارغون‌خان، به شهرسازی و عمران و احداث باغ‌ها و امثال این‌ها راغب بوده و آثاری پدید آورده‌اند (8).

نمونه بارز تأثیر محیط و تمدن اسلامی را در اعمال و رفتار غازان خان باید دید. از بناهای غازانی، خانقاه همدان است که موقوفاتی داشت و مسافران نیز در آن بیتوته می کردند (9).

معلومات غازان در رشته های مختلف از احوال مذاهب، تاریخ، رجال، سپاهی گری، زبان های مغولی، عربی، فارسی، هندی، کشمیری، تبتی، ختائی، فرنگی، صناعات گوناگون از قبیل رزگری، آهنگری، تجاری، نقاشی، ریخته گری، خراطی، فعل و انفعالات شیمیایی، طب، داروسازی، معدن شناسی، نجوم، هیأت و سخندانی و حسن جواب و فصاحتش اعجاب انگیز است. به قول خواجه رشیدالدین، مهوس جمله علوم بود (10).

از این ها مهم تر، مؤلف حکمت و خدانشناسی غازان را می ستاید و می گوید سخنان عمیق او را در باب عرفان و تحقیق از هیچ حکیمی و عارفی نشنیده است و تمامت حکمت محض است. ... سبب اسلام او نه تقریر بعضی امرا و مشایخ بود، الا هدایت ایزدی. جایی دیگر او را ولی از اولیای حق می شمرد و به سبب آن که به اسلام ایمان آورد و بتخانه ها را ویران کرد، اجرش را در این باب مانند اجر ابراهیم خلیل (ع) می داند (11).

هر اندازه این گزارش ها و سخنان رشیدالدین فضل الله را در مورد غازان ارادت آمیز و احياناً توأم با مبالغه بدانیم، بسیاری از اقدامات او از گرایش وی به مدنیت حکایت می کند؛ از آن جمله است ساختمان شب غازان، مسجد جامع، مدارس، خانقاه، دارالسیاده، دارالشفاء، بیت الکعبه، گرمابه، سبیل، مکتب و تعیین موقوفات برای کلیه مخارج هر یک از آن ها، وجه معیشت شاگردان، مواجب معلمان، خرج تربیت اطفال سرراهی، کمک به غربا، بیوه زنان بی چیز، هزینه تهیه سبو و کوزه که غلامان، کنیزکان و کودکان بشکنند، خرج تنظیف راهها و بستن پل بر جوی ها تا هشت فرسنگ تبریز، حتی هزینه چینه مرغان هوا و غیره. غازان در دیه بوزینجرد از ولایت همدان نیز خانقاهی معتبر ساخت و املاک بسیار بر آن وقف کرد. اختصاص یک دهم از کلیه عواید و اجناس خزانه به درویشان و مستحقان، یکی دیگر از این گونه اقدامات اوست (11).

توجه غازان به جزئیات امور زندگانی جامعه، از حسن تدبیر او یا مشاورانش حکایت می کند؛ مانند آن که لشکریان را از سخنان کفرآمیز منع کرد. یا مهر و کابین گران را موقوف داشت و آن را به نوزده دینار و نیم محدود نمود تا زن و مرد در صورت ناسازگاری با هم، به واسطه ناتوانی مرد در پرداخت کابین، به ادامه زندگی نفرت آمیز مجبور نباشند. اندک اندک به علما و مشایخ توجهی فراوان مبذول می گردد؛ هم از ناحیه غازان و هم از جانب وزیر او رشیدالدین (11). از مطالعه مکاتبات رشیدی می توان متوجه شد که چگونه دستگاه وزارت، اهل علم، به خصوص شریعتمداران را حمایت می کرده است (12).

شمار بسیار بالای خانقاه ها و رواج و رونق آن ها نشان می دهد که به تدریج خانقاه ها جای مدارس را گرفتند و رواج گرایش های صوفیانه بر تسامح و تساهل و دوری گزینی از تعصب و سخت گیری نسبت به مردم ادیان مختلف گردید (6).

مدارس عالی

رشیدالدین در ربع رشیدی یک مدرسه در دو رشته از علوم بنا کرد و محل آن را در همان دو مسجد روضه که روبه روی هم واقع بوده اند، یعنی مساجد صیفی و شتوی، تابستانی و زمستانی، تعیین کرد. در این دو مسجد، اول دو مدرس و یک معید، استادیار، برای تدریس در دو رشته از علوم تعیین کرده بود. یکی از این دو مدارس فقط دو دانشجو و دیگری ده دانشجو داشت.

در سال ۷۱۵، تعداد مدرسان و طلبه را افزایش داده، به این ترتیب که تعداد مدرس علم حدیث و تفسیر از یک نفر به دو نفر و تعداد دانشجویان آن ها از دو نفر به پنج نفر، جمعاً ده نفر، افزایش یافته و تعداد مدرسان علوم دیگر از یک مدرس و یک معید به سه مدرس و سه معید، و تعداد طلبه یا دانشجویان هر یک همان ده نفر، جمعاً سی نفر، بوده است؛ در صورتی که قبل از این تاریخ، تعداد طلبه سایر علوم فقط ده نفر بوده اند. دو نفر

مدرس مخصوص را تعیین کرده که تألیفات خود رشیدالدین را تدریس کنند و میزان حقوق هر یک و محل تدریس و سکونت تعداد طلبه را تعیین کرده است.

موضوع مهم در این مدرسه عالی که دارای سه رشته بوده، رشته علم و تفسیر و حدیث، رشته علوم عقلی و حسابی و غیره، تدریس تألیفات خود رشید، توجه رشید به رشته علوم عقلی و حسابی و ... یا به قول خودش سایر علوم است که نه تنها تعداد مدرسان و طلبه آن بیشتر بوده، بلکه هر مدرسی یک معید (استادیار) هم داشته است و حقوق و دستمزد این مدرسان از سایرین، حتی از مدرسان تألیفات خودش، هم بیشتر بوده است. حقوق مدرس علم تفسیر و حدیث سالی صد و پنج دینار، غیر از حقوق جنسی روزی پنج من نان گندم، بوده و بعداً هیچ به آن اضافه نشده، ولی حقوق مدرس سایر علوم سیصد و شصت دینار و حقوق معیدش صد و شصت هزار دینار و بعد در کنار هر یک رشید با خط خودش اضافه کرده به حقوق مدرس صد و چهل دینار و حقوق معیدها چهل دینار که جمعاً مدرس سایر علوم سالی پانصد دینار، بالاترین حقوق پرداختی در ربع رشیدی، و معید او سالی دویست دینار حقوق می گرفته اند. غیر از حقوق نقدی، برای هر مدرس روزی پنج من و معید روزی شش من نان گندم تعیین شده است.

رشید برای این مدرسه یک نفر رئیس یا به قول خودش مرتب نیز تعیین کرده است.

مرتب که مستقیماً زیر نظر متولی و به وسیله او تعیین می شد، وظیفه سرپرستی، برنامه ریزی و کنترل این مدرسه را به عهده داشت. حقوق مرتب را اول سال شصت دینار تعیین کرده، ولی بعدها شصت دینار دیگر به آن اضافه کرده و به سالی صد و بیست دینار، برابر حقوق یک معلم بیت‌التعلیم یا مدرسه ابتدایی در ربع رشیدی، رسانده است.

برای طلبه، مدت زمان محدود و معینی تعیین کرده بود و تأیید می کند که فقط مدت پنج سال در مدرسه بماند و به تحصیل اشتغال ورزند و اگر تنبلی کنند و درس نخوانند، از مدرسه بیرونشان کرده، دیگری را برگزینند.

به توصیف پروژه عظیم ربع رشیدی می پردازد و به طور خاص بر نظام آموزشی، اسکان نخبگان علمی شامل حافظان، قاریان و علما و مدیریت مالی آن‌ها تمرکز دارد.

و شرط رفت که هر یکی از این ده نفر طالب علم، پنج سال در این بقعه ملازمت تحصیل نمایند و چون این پنج سال بگذرد، متولی ایشان را تبدیل کند به دیگران که امثال ایشان باشند و اگر در میان این پنج سال بعضی از ایشان اعراض کند از تحصیل و کسالت (تنبلی) پیش گیرد، هم تبدیل کند.

پسرش خواجه سعدالدین، حاکم یکی از نواحی به نام قنسرین و عواصم است، آنجا که گوید:

..... و ربع رشیدی که در زمان مفارقت و اوان مبادت آن فرزند طرح انداخته و اسباب عمارت آن ساخته بودیم، اکنون به میامن قدوم علما و یمن همت فضلا با تمام پیوست و در او بیست و چهار کاروانسرای رفیع که چون قصر خورتق منیع است و به رفعت بنا از قبه مینا گذشته، و هزار خانه دلکش در او بنا کرده ایم و حمامات خوش هوا و بساتین باصفا و حوانیت و طواحین و کارخانه‌های شعرافی و کاغذسازی و رنگرزان و دارالضرب و غیره احداث و انشاء رفته و از هر شهری و ثغری جماعتی آوردیم و در ربع مذکور ساکن گردانیدیم..... (13)

... از جمله دویست نفر حافظ که بلبلان چمن وحی و تنزیل و عندلیبان روضه تسبیح و تهلیل اند، در جوار گنبد از یمین و شمال، صد نفر را در کوچه‌ای که به جهت ایشان احداث کرده بودیم، ساکن گردانیدیم و ادارات این دو طایفه را تعیین فرمودیم. اهل یمین را از حاصل اوقاف شیراز و اهل شمال را از حاصل اوقاف روم... (14)

برای این جماعت که حافظان و قاریان قرآن بودند، محله‌ای و کوی اختصاصی، حقوق و مستمری تعیین کرده بوده است.... (14) در ربع رشیدی، بخشی ویژه برای آموزش و تلاوت قرآن به نام دارالقرآن وجود داشت. در آنجا قاریان برجسته از سراسر دنیای اسلام گرد آمده بودند تا قرآن را با شیوه‌های گوناگون و زیبا بخوانند و به شاگردان آموزش دهند. این نشان‌دهنده توجه خواجه به ترویج علوم دینی و قرآنی در کنار علوم دیگر است و این که ربع رشیدی فقط مرکز علمی نبود، بلکه مرکز دینی و فرهنگی نیز بود.

در حقیقت، قاریان معروف را در این محل گرد می‌آورده‌اند تا هم از جنبه تبلیغاتی آن استفاده کنند و هم این که به ترویج قرآن اقدام کرده باشند. در باب دانشمندان و علمای دینی آورده است:

... و دیگر علما و فقها و محدثان، چهارصد نفر در کوچه‌ای که آن را کوچه علما خوانند، مستوطن ساختیم و همه را میاومات و ادارات کجری داشتیم و جامه سالیانه و صابون‌ها و حلوا مقرر کردیم ...

در حقیقت، اینان پانسیون‌وار می‌زیستند و به بحث و نقد علم دین ترغیب و تشجیع می‌شدند. در باب طلاب علوم دینی می‌نویسد:

.... و هزار طلاب علم فحل که هر یک در میدان دانش صفدری و بر آسمان فضیلت اختری‌اند، در محله‌ای که آن را محله طلبه خوانند، نشانیم و رسوم همه را بر منوالی که به جهت علما مقرر کرده شده بود، به جهت ایشان نیز معین کردیم.... و شش هزار طلاب علم دیگر که از ممالک اسلام به امید تربیت ما آمده بودند، در دارالسلطنه تبریز ساکن گردانیدیم و فرمودیم که ادارات و میاومات ایشان را از حاصل جزیه روم و قسطنطنیه کبری و جزیه هند اطلاق کنند.... معلوم می‌شود که در ربع رشیدی دیگر محل برای اسکان آن شش هزار تن وجود نداشته است (14).

خواجه در ربع رشیدی هزار طلبه برگزیده را در محله‌ای مخصوص اسکان داد و برایشان حقوق و امکانات تعیین کرد. چون شمار طالبان علم به بیش از شش هزار نفر رسید، دیگر در ربع رشیدی جای کافی نبود و گروهی از آنان را در تبریز سکونت دادند. هزینه‌های روزانه این طلاب از درآمد سرزمین‌های تابعه مانند روم و هند پرداخت می‌شد. ربع رشیدی نه تنها مرکز علمی ایران، بلکه دانشگاهی بین‌المللی و سازمان‌یافته در جهان اسلام بود. خواجه برای ربع رشیدی نظام آموزشی دقیقی ترتیب داد، استادان و طلاب در رفاه کامل بودند تا فقط بر آموزش و پژوهش تمرکز کنند. استعداد هر طلبه بررسی و بر اساس توانش در علوم نقلی یا عقلی، به تحصیل آن رشته دستور می‌دادند. طلاب موظف بودند روزانه در کلاس‌های تعیین شده شرکت کنند. این نظام، نمونه‌ای پیشرفته از یک دانشگاه با برنامه‌ریزی آموزشی و نظم سازمانی در قرون میانه است.

.... تا ایشان از سر رفاهیت خاطر به افاده و استفادت مشغول گردند و هم ما تعیین کردیم که هر چند طالب علم پیش کدام مدرس تحصیل علم کنند و دیدیم که ذهن هر طالب علمی از این طالب‌علماء معدوده مستعد کدام علم است، از فروع و اصول نقلی و عقلی، به خواندن آن علم امر فرمودیم و گفتیم که هر روز این طلبه مجموع که در ربع رشیدی و بلده تبریز ساکن‌اند، همه به مدارس ما متردد باشند... (13)

دانش‌آموزان باید پنج سال متعهد به تحصیل می‌ماندند. زیرساخت عظیم، شامل کاروانسرا، کارگاه‌های تولیدی و تأسیسات خدماتی حمام، آسیاب، نشان از یک شهرک خودکفا است.

استقبال از نخبگان قرآن و اختصاص محله‌ها و حقوق ویژه به حافظان و قاریان ممتاز، از نقاط برجسته این مجموعه است. حمایت بی‌قید و شرط از علما که چهارصد عالم برجسته در مجاورت گنبد اسکان داده شده و کاملاً تحت پوشش مالی وقف بودند تا تمرکزشان بر علم باشد. اسکان بیش از هفت هزار طلبه، که نشان از اوج شکوفایی علمی و استقبال از جویندگان دانش از سراسر جهان اسلام دارد.

دانشجویان حدیث

منظور از این جماعت، آن‌هایی هستند که درس فقه و اصول دین و دیگر علوم خوانند پیش مدرسی و معینی که معین شده ... و دو نفر متعلم حدیث نبوی و تفسیر که مدرس آن معین شده، استماع کنند، و باید که تمامت دوازده نفر صالح و عابد و زاهد باشند و هیچ چیز نامشروع و نامستحسن نکنند و همه مجرد و عزب باشند ... و جهت مسکن ایشان، هر دوازده، متولی دوازده حجره از حجره‌های روضه، هر یک را چنان که صلاح داند، بدهد تا در آنجا مجاور و ساکن باشند و به دو نفر متعلم علم طب نیز دو حجره بالاین که بر پشت حوالی داروخانه ساخته شده بدهند تا در آنجا مدت پنج سال اقامت کرده و ملازم طیب باشند... به شرط آن که مجرد باشند و امین و متدین و صالح. مفسر و محدث، چون یک ورق از وقف‌نامه افتاده است، باید مساکن آنان نیز به شرح متولی و مشرف و ناظر باشد.

مدرس علوم فقه و اصول فقه و اصول کلام و سایر علوم که از مقدمات این علوم‌اند، به شرط آن که عالم و متدین باشند تا ده نفر فقیه را درس گوید و چون اهل تبریز شافعی مذهب‌اند، باید که او نیز معید و فقها شافعی مذهب باشند ... چون یک ورق از وقف‌نامه افتاده است، باید مسکن او نیز به شرح اشخاص فوق باشد. سراجی شایخ خانقاه که امام نیز هم او باشد (14).

اما آنچه او مجرد در آنجا باشد، سراجی نقاشی کرده که در دهلیز خانقاه برابر مطبخ است، اشکوب زیرین غیر بالاین، اما مسکن جهت اهل و عیال در محله صالحیه بسازد و اجرت زمین را به متولی وقف رساند.

حفاظ از حجره‌های خانقاه به موجی که متولی تعیین کند، هشت حجره، و چون حفاظ در آنجا مجرد مقیم خواهند بود، هر یکی را یک حجره بیشتر ندادیم... و اما مسکن جهت کسانی که ایشان اهل و عیال داشته باشند، در محله صالحیه هر یک جهت خود خانه بسازد و عیال را در آن خانه نشاند و اجرت زمین را به متولی وقف می‌رساند (14).

دستمزد کارکنان مساجد

امام جمعه مسجد صیفی و شتوی ربع رشیدی، سالی صد و بیست و چهار دینار نقد رایج تبریز و هر روز شش من نان گندم.

دو نفر مؤذن خاص مساجد ربع رشیدی، سالی نود دینار نقد ... و روزی چهار من نان گندم.

دو نفر مؤذن سایر مساجدی که در شهرستان رشیدی و ربض رشیدی و محلات آن واقع بوده‌اند، سالی پنجاه دینار و روزی ده من نان برای هر نفر.

واعظان مساجد، سالی شصت دینار و روزی پنج من نان گندم برای هر یک.

قیم‌های مساجد، سالی سی و شش دینار و روزی دو من نان گندم.

سقا‌های مساجد، سالی پنجاه دینار و روزی دو من نان گندم.

دربانان، هر یک سالی سی دینار و روزی دو من نان گندم.

مشعل‌داران مساجد، سالی سی دینار و روزی دو من نان گندم.

دستمزد کارکنان مدارس

خازن دارالکتاب، رئیس کتابخانه، سالی صد و پنجاه دینار، روزی سه من نان گندم.

مرتب، رئیس مدرسه، سالی شصت دینار در مرحله اول و سپس شصت دینار دیگر در حاشیه اضافه کرده و مجموعاً سالی صد و بیست دینار نقد و

روزی چهار من نان گندم.

معادل دارالکتب یا مناوول که در حقیقت متخصص علم کتابداری و کتاب‌شناسی بوده، سالی صد و بیست دینار نقد و روزی سه من نان گندم.

دستمزد خازن و کلیددار

اینان از افراد بسیار مورد اعتماد رشید بودند و هر یک سالی سیصد دینار نقد و روزی چهار من نان حقوق داشته است. فراش مخصوص گنبد، سالی چهل دینار و روزی دو من نان.

رفاه حال مردم بی‌بضاعت

بر اساس وقف‌نامه ربع رشیدی، بخشی از بازار رشیدی به مساکین اختصاص داشت و همه‌روزه یک وعده غذای رایگان به ترتیبی که در وقف‌نامه معین شده بود، بین صد نفر از فقرا شهر توزیع می‌شد. همچنین، همه‌ساله چهارصد جفت کفش به فقرا اهدا می‌شد. احداث دارالسیاده جهت یاری به سادات در تبریز و سایر شهرها نیز از دیگر اقدامات حمایتی به شمار می‌رود (14).

برای این که افراد مختلف، به‌ویژه اشخاص بی‌سروسامان، وارد ربع رشیدی نشوند، مکان خاص در خارج از ربع رشیدی و در داخل شهرستان برای غذاخوری مسکینان در نظر گرفته شده است. دارالمساکین که البته در داخل ربع رشیدی نبوده، بلکه متصل به آن و در شهرستان رشیدی بوده است و روزی به صد نفر از فقرا و مساکین تبریز یک وعده غذای رایگان می‌دادند و فقرا را نیز در آنجا پذیرایی می‌کردند. رشیدالدین می‌گوید: نخواستیم که درویشان و مسکینان که ایشان را در آنجا، یعنی دارالضیافه، راه نباشد، از مختصر خبری که می‌کنیم محروم مانند. ترتیبی خاص برای توزیع غذا بین مسکینان معمول می‌دارد که در محل دارالمساکین انجام پذیرد (14).

دارالشفای ربع برای درمان کارگران ربع و مسافران مجانی بود و نیز روزهای پنجشنبه و دوشنبه نیز عموم مردم به طور مجانی مورد درمان می‌گرفتند. رشیدالدین اولین گام‌های خود را برای طریقه اداره اسلامی بیمارستان‌ها که همانا خدمات پزشکی مجانی برای هر بیمار است، برداشته بود. دارالمساکین دارای ساختمانی مشتمل بر یک سالن غذاخوری، مطبخ و انبار است و در داخل سالن، شبکه‌ای است که مسکینان از آن غذا دریافت می‌کنند.

سالن دارای گنجایش صد نفر است که به نوبت غذا را از دریچه مطبخ دریافت نموده، بر سکوه‌های صاف‌های پیرامون می‌نشینند و غذا می‌خورند. دارالمساکین دری دارد که دربان بر در ایستاده است تا چون فقرا و مسکینان در آنجا آیند، می‌شمارد تا چون صد نفر می‌شدند، در بیند و ... نگذارد که کس زیادت درآید. پس از صرف غذا، صد نفر اول، صد نفر دوم را به داخل سالن راه می‌دادند. دارالمساکین دارای انباری است متصل به مطبخ که مایحتاج را که به وقت ارزانی خریده‌اند، همانجا در انبار محفوظ و مضبوط دارند (14).

توجه به عالمان

خواجه همواره مراعات حال سادات و روحانیون را داشت و به آنان مرسوم اعطا می‌کرد و در نامه‌ها نیز به حکام و کارگزاران و پسرانش هم سفارش آن‌ها را می‌کرد. در کوچه علمای ربع، چهارصد نفر از عالمان و فقیهان و محدثان سکونت داشتند. این علما و دانشمندان که برجسته‌ترین افراد زمان خود بودند، با آرامش و خاطر جمعی و با استفاده از امکانات رفاهی که خواجه برایشان فراهم کرده بود، به تعلیم دانشجویان مشغول بودند. اموالی را که قبلاً صرف حرمسراها و کاخ‌های شاهان می‌شد، توسط این دانشمند صرف آموزش علوم دینی و غیر آن می‌کرد. خواجه به زبان‌های ترکی، مغولی، فارسی و عربی مسلط بود و در علم پزشکی دست داشت و حدود وظایف هر گروه را مشخص می‌کرد.

احوال مدرسان و فقها و متعلمان علم تفسیر و حدیث و سایر علوم که در مسجد صیفی و شتوی تعیین کرده، شرح کیفیت درس‌ها و تعلم و شرایطی که بدان تعلق دارد را شرح می‌دهد. از دانشمندانی که نام می‌برد، شش نفر ساکن قرطبه و دیگر قسمت‌های اندلس و چهار نفر ساکن تونس و طرابلس و قیروان بوده‌اند و این نشانگر ایجاد یک مرکز جهانی تعلیم و تربیت علوم بوده است که وی در ایجاد آن کوشش کرد (15). این مطلب نشان می‌دهد به دانشمندان مغرب یا سرزمین‌های عربی اسلامی نیز پاداش و جوایز ارسال می‌کرد.

پاداش به عالمان

در نامه‌ای، خواجه به فرزندش امیر علی، حاکم بغداد، در باب انعام علمای انام و فضلالی کرام، با نام بردن از برخی عالمان و دانشمندان، تأکید بر حرمت و احترام آن‌ها کرده و قرار بر پرداخت پاداش و کالاهای جنسی به آن‌ها می‌کند. فرزند علی، اسعده الله تعالی، بداند که تبجیل علماء و احترام فضلاء بر ارباب اعلام و اصحاب اقلام، فرضی واجب‌الاداء و امری لازم‌الامضاء است. و چون مدتی مدید است که نسبت تسخیر ممالک اسلام، و فتح بلاد مصر و شام از حضرت با نصرت ایشان مفارقت و مباحثت افتاده و هر یکی از ایشان در ثغری ساکن و در شهری مستوطن گشته‌اند، اکنون به رسم انعام می‌باید که برای هر یک از این علماء مذکور که در مفصل این رفعة اسمای ایشان مشروح خواهد گشت، آنچه مقرر کرده‌ایم، بی‌تھاون و تکاسل با ایشان جواب گوید (8). این نامه دستورالعمل شخصی از خواجه رشیدالدین فضل‌الله است که با عنوان ضعیف خود را به فرزندش علی معرفی می‌کند. بر اهمیت تجلیل از عالمان و دانشمندان تأکید شده و جزئیات پرداخت پاداش‌های سالیانه و جنسی به آن‌ها تأکید می‌کند.

موالی شامل:

مولانا قطب‌الدین مسعود شیرازی: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، سمور، مع سرجه.

قاضی ناصرالدین بیضاوی: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، سمور، مع سرجه.

مولانا صدرالدین محمد ترکه: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، و شق، مع سرجه.

مولانا مجدالدین اسمعیل فالی: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، و شق، مع سرجه.

مولانا محمد صاعد اصفهانی: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، و شق، مع سرجه.

نقد، پوستین، مرکوب، الفی دینار، و شق، مع سرجه.

مولانا فخرالدین چهاربرتی: نقد، پوستین، مرکوب، الفی دینار، و شق، مع سرجه.

مولانا عضدالدین: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، سمور، مع سرجه.

مولانا برهان‌الدین عبری: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، سمور، مع سرجه.

عمادالدین، برادر مولانا عضدالدین: نقداً، پوستین، مرکوب، الفی دینار، سمور، مع سرجه.....

والسلام علی من اتبع الهدی، بر این حمله برود و عدول نجوید، و چون این ضعیف که خادم علماء زمان و چاکر افاضل دور است مراجعت کند، ادراارات و مواجب سالیانه علماء و قضات و سادات و وظایف مشایخ و محدثان و حفظه قرآن و حکماء و اطباء و شعراء و ارباب اقلام ممالک ایران از سرحد آب آمد به به تا سرحد آب جون و اقصی مصر و تخوم روم چنانچه معهود بوده، بر قاعده قدیم داده شود، و نوعی کند که ایشان از سر رفاهیت به افادت و استفادت مشغول کردند و ما را به دعای خیر یاد کنند، ان شاء الله، والسلام (8).

این نامه با اولویت‌بندی سیاسی و فرهنگی نشان می‌دهد که حتی در بحبوحه فتوحات بزرگ نظامی، تسخیر مصر و شام، خواجه رشیدالدین فضل‌الله، حفظ ارتباط با جامعه علمی و فرهنگی و تأمین رفاه مالی آن‌ها را یک وظیفه حکومتی اصلی می‌دانسته است. بیانگر سیستم پاداش‌دهی است و جزئیات آن شامل پول نقد، لباس فاخر و خز و تعیین اسامی مشخص، نشان‌دهنده یک سیستم حقوق‌بگیر منظم برای نخبگان است که وابستگی مالی به دربار را تضمین می‌کرد.

در نامه خواجه به فرزندش امیر علی، بر پرداخت انعام به طلاب می‌نویسد:

علمای انام و فضیلتی کرام و اعطای پول نقد و پوستین و مرکوب به آنان بر طبق صورتی مشروح، انتصاب مولانا محمد رومی به تدریس در مدرسه زنجان، رشیدالدین به مال خود احداث کرده بود و تأمین وسایل رفاه او و بیست تن طلاب ساکن مدرسه، انعام فراوانی که وزیر در پاداش برای صدرالدین محمد ترکه فرستاده. هم از دانش‌پروری وی حکایت می‌کند و سیاستش در جلب علما (13).

در نامه دیگر به فرزندش خواجه سعدالدین، حاکم قنسرین و عواصم، از وسعت مجتمع ربیع رشیدی یاد می‌کند و این که چگونه توانسته عالمان و اندیشمندان را در آنجا جمع کرده است. از حافظان قرآن که از اهالی بصره، شام، خوارزم و تبریز... که رفاه زندگی برایشان فراهم شده و برایشان حقوق و مستمری نیز معین کرده است. از سکونت چهارصد نفر فقیه و عالم در کوچه علما و هزار نفر دانشجو که در محله طلبة با موجب که لباس و صابون... سالانه به آن‌ها اعطا می‌شود و شش هزار دانشجوی دیگر که بر اساس استعداد خود در رشته‌های متفاوت پیش اساتید تحصیل می‌کنند. از حضور پنجاه پزشک ماهر که از چین، هند و مصر و دیگر ولایات در دارالشفای جمع شده و در نزد هر طبیب، ده نفر دانشجو به تعلیم طبابت مشغول هستند و هر کدام از جراحان، پنج نفر از غلامان را آموزش می‌دهند و در کوچه معالجان، در نزدیک باغ رشیدآباد، خانه داشتند.

در نامه‌ای دیگر به پسر خود، خواجه سعدالدین، حاکم قنسرین و عواصم، نوشته است: به استعجال تمام، رسایل و قصائد... پیش علمای زمان و فضیلتی دوران.... فرستادیم که عنان عزیمت به صوب ما معطوف فرمایند، چنان کنیم که بعد از این، گرد انکسار و غبار افتقار بر جبین همت و ذیل عصمت شما ننشینند.

اکنون علما و افاضل.... فوج فوج می‌رسند و به مراعات مدارات خاطر شریف ایشان بر قدر مجهود سعی می‌رود. وسعت دستگاه ربیع رشیدی که در همین نامه شرح شده، قابل توجه است؛ با بیست و چهار کاروانسرای رفیع، هزار و پانصد دکان، سی هزار خانه، حمام‌ها، بستان‌ها، کارخانه‌های شعربافی، کاغذسازی، رنگرزی، دارالضرب و جماعتی از هر شهری. در ربیع رشیدی، دویست نفر حافظ از کوفیان، بصریان، واسطیان، شامیان، خوارزمیان، تبریزیان به تعلیم قرآن اشتغال می‌ورزیده‌اند و خانه و مستمری معین داشته‌اند. چهارصد نفر از علما و فقها و محدثان در کوچه علما سکونت داشته‌اند و هزار طالب علم در محله طلبة با موجب «جامه سالیانه و صابون‌ها و حلواها» و غیره، به علاوه شش هزار تن طلبه دیگر در تبریز که هر یک مطابق استعداد خود در رشته‌ای از علوم نقلی نزد مدرسی تحصیل می‌کرده‌اند (13).

توجه به تعلیم و تربیت دینی

رشیدالدین نه تنها به مسائل طبی و عمرانی و رونق بیمارستان و داروخانه‌ها توجه کافی مبذول می‌داشته، بلکه به امر تعلیم و تربیت، به‌خصوص در تعلیم و تربیت دینی که رویه آن روزگار بوده، علاقه وافری نشان می‌داده و در امر تدریس مدارس آن روزگار اظهار نظر و چه بسیار که مداخله داشته است. از نامه‌های مختلفی که به حکام و فرزندان و دیگر بزرگان نوشته و از زندگانی اختصاصی وی، نظرات و عقاید تربیتی وی معلوم می‌شود. خواجه مکتوبات خودش را با عنوان فضل‌الله ابن ابوالخیر علی المشتهر بالرشید الطیب الهمدانی امضا می‌کرد. از نامه‌ای که به فرزند خود جلال‌الدین، حاکم روم، نوشته، نظرات چندی مستفاد می‌شود؛ از جمله حمایت افتادگان و رعایت آزادگان و اصلاح مزاج و استقامت احوال خدم و تحصین

ثغور و مراعات کافه جمهور. پرهیز از ربا، علیت قواعد و آیین دینداری و مطابق نظرات علمای دینی رفتار کردن. صلہ رحم و کمک به خویشان، طرفداری از حق و حقیقت. امر به معروف و نهی از منکر. اقامه نماز پنج گانه. پرداخت زکات مال. روزه ماه رمضان. حج بیت الله. جهاد با کفار. حفظ زبان از کلمات مستهجن و رکیک. شکر بر نعمت و صبر بر نعمت. دوری از کبر و غضب. تبدیل اخلاق ذمیمه به حسنه و افعال بد به کارهای نیکو. رعایت مصالح رعایا و مساعدت با ایشان و حمایت آنان. توجه به لشکریان و حمایت ایشان. حفظ و نگهداری منشیان و دبیران. توجه خاص به علما و حرمت آنان و بندگی و خدمت به ایشان. بخشش به فقرا و غربا و ضعفا. اطلاع از مظلومان. ایجاد امنیت و جلوگیری از تجاوز دزدان. کشتن کفار و زنادقه. استرداد املاک عجزه. تجدید بنا و ترمیم بناها، مساجد، مدارس، پلها، رباط که قدما ساخته اند. ایجاد ابواب البر و ایجاد بناهای عام المنفعه. دوری از زنان و کمی معاشرت با آنان. اطاعت خدا و رسول. توجه و تقاضا از خدا. استغفار از گناهان در جوانی. پرهیز از افراط و تفریط. دوری از معاشرت با غلامان و دور شدن از مواضع التهم. دوری از حاسدان. توجه به علم. توجه به مرگ در همه حال. فرستادن مقادیر بسیاری دارو برای دارالشفای ربیع رشیدی.

در اینجا دستورالعملها، توصیهها و ارزشهای اخلاقی و حکومتی است که خواجه در نامه‌ای به فرزندش جلال الدین، حاکم روم، به عنوان راهنمای سیاسی و اخلاقی برای اداره امور فرستاده است. باید در عین اجرای دقیق احکام شرعی و عدالت، به شکلی کارآمد، منظم و با تکیه بر علم، مملکت داری کند و از نهادهای علمی چون ربیع رشیدی حمایت نماید.

این نوع نصایح و دستورها و قوانین را در نامه‌های متعدد بسیاری به حکام و فرزندان دیگر خود در نقاط مختلف نیز داده است و نامه‌های خود را با اشعار و آیات قرآن و اخبار متناسب زینت نموده، از جمله در باب ریاست گوید:

کسی کو هوای ریاست کند
بگرداند از صوب عشرت زمام
فقیری که افتاده بیند ز دور
در اول جهان را حراست کند
که آن مملکت را کند بی نظام
غمش را مبدل کند با سرور
وگر با سفیھی رسد در گذار
وگر عالی را شود هم عنان
برآرد به کوپال علمش دمار
به خدمت چو موران به بند میان
ریاست نه کاسا می خوردن است

مقاسات رنج و تعب کردن است (13)

در بعضی از این نامه‌ها، آداب مملکت داری و اصول معموله فرستادن سفیر و فرستاده و وظایف حاکم و بسیاری از مسائل اداری آن روزگار به خوبی منعکس است.

از جمله گوید:

باید که رسولی که به جای فرستی، زیرک و دانا و هشیار و گویا و فصیح و توانا باشد و با ظاهر و باطن او به عفت و دیانت آراسته باشد و هر چه گوید از سر عقل گوید که دشمن همچنان که او را ببیند، مرتبه تو را از فرستاده تو به دلایل فراست و براهین کیاست معلوم کند. و دیگر باید که او را ثروتی و مالی باشد تا هر چه دشمن به او دهد، در چشم او حقیر نماید. دیگر باید که شجاع و مردانه باشد... الی آخر (13).

به طور ویژه بر آداب و اصول اعزام سفیر در دیپلماسی آن روزگار تأکید دارد و معیارهای بسیار سخت گیرانه‌ای را برای انتخاب فرستادگان تعیین می‌کند. خواجه اصول دیپلماسی سطح بالا را آموزش می‌دهد. او معتقد است که سفیر یک کشور، نماد هویت و قدرت آن کشور است. بنابراین، سفیر باید نه تنها از نظر هوش و بیان برتر باشد، بلکه از نظر اخلاقی و مالی نیز کاملاً مستقل و مورد اعتماد باشد تا بتواند اعتبار فرستنده را در مذاکرات حفظ کند.

نظام اوقاف

پس از تهاجم مغول به ایران و قتل و غارت همه گیر، اموال موقوفه از منقول و غیرمنقول به تاراج رفت و خان‌ها و سرکردگان ایلات، املاک وقفی را تصاحب کردند و می‌رفت که از وقف و موقوفه جز نامی باقی نماند. پس از تأسیس حکومت ایلخانی به دست هلاکو و نیرو و نفوذ فوق‌العاده خواجه نصیرالدین طوسی در این دستگاه، خواجه به منظور احیای اوقاف، تصدی غیررسمی تشکیلات آن را بر عهده گرفت و کارگزارانی به سراسر مملکت گسیل داشت و دفاتر گوناگون و منظمی ترتیب داد تا املاک وقفی از نوع زمین‌های مزروعی، حمام‌ها، دکان‌ها، کاروانسراها، کارگاه‌های صنعتی، نهرها، آسیاها و غیره بار دیگر شناسایی و در دفاتر ضبط گردد (1). تا زمان وفات وی، کار اوقاف تا حدودی سروسامان یافت. ولی این مسئله تا زمان اسلام آوردن ایلخانان فیصله نیافته بود و ستیز بین طبقه روحانی و اشراف فتودال ایلی بر سر املاک وقفی باقی بود، زیرا گروه دوم در صدد دست‌اندازی بر املاک و مؤسسات وقفی بودند و برد نیز با آن‌ها بود (16). وقف لقمه لذیذی بود که هنگام قدرت‌نمایی کارگزاران یاسایی، بودایی و یهودی می‌توانست بسیاری از حریشان حکومتی را سیر سازد. از آن گذشته، دیوانیان ایرانی که به کر و فری رسیده بودند، و روحانیان دنیاداری که بار دیگر عواید وقف به سویشان سرازیر گشته بود، در این دوران دست کمی از مغولان یغماگر نداشتند. گویاترین گواه بر این مدعا، دفتر کوچکی به نام کارنامه اوقاف است، به نظم و به گونه مثنوی، که در سال ۶۶۷ توسط شاعری دلسوخته به نام تاج‌الدین نسایی سروده شده و چگونگی به راه افتادن سازمان اوقاف از سویی و دخل و تصرف‌های عمال آن را از سوی دیگر بر ما آشکار ساخته است. در عهد عزالدین طاهر وزیر و فرزندش وجیه‌الدین زنگی در منطقه خواف، کار اوقاف مرتب و منظم شد و قوام‌الدین نامی که از جانب آن وزیر مأمور این کار بود، توانست این مهم را به انجام رساند. وقف را رونقی پدید آمد، ولی مفت‌خوارهایی که از مال اوقاف می‌خوردند در این ناحیه فراوان بودند و کاری جز لهو و لعب و بی‌ناموسی و بی‌عفتی نداشتند. تاج‌الدین نسایی از دولتمردان ترک و تازی که ترک و ترکمان، و به‌خصوص از تاج‌الدین منشی و شیخ و مؤذن و غیره که در این امر دست داشتند، نام می‌برد و آن‌ها را به باد ناسزا می‌گیرد (17). از بدکاری‌های شیخی که املاک وقفی وسیعی در این ناحیه در اختیارش بوده، به تفصیل سخن می‌گوید:

ملک خود هرزه چون کند باطل

نکند هیچ وقف در مصرف

بر خدای است روزی عالم (17).

تا اسلام آوردن غازان خان و استقرار مجدد دین اسلام در حکومت که بر اثر مجاهدات پیگیر روحانیان ذی‌صلاح و ذی‌نفع و نظارت و توجه سلطان، تشکیلات اوقاف سروسامان کامل یافت و دستگاه منظم و مرتبی به آن اختصاص داده شد. از آن پس نه تنها قدرت معنوی طبقه روحانی با تکاثر

مادی روزافزونی درهم آمیخت، بلکه به مقرری‌های شغل‌های روحانی که از این منبع تأمین می‌گردید، سر و صورت داده شد و خزانه مملکت از تحمیل مخارجی چنین خلاصی یافت. به تدریج املاک وقفی از دست اشراف فتودال ایلی خارج می‌شد و به دست امامان و مشایخ می‌افتاد. از این زمان به بعد، بر رونق موقوفات افزوده شد، زیرا سلاطین، شاهزادگان، خاتون‌ها، فرماندهان و دیوانیان، از سویی به امید ثواب و گرد آوردن توشه آخرت و از سوی دیگر برای جلب رضایت روحانیان، اراضی مزروعی و بناهای عام‌المنفعه را به موقوفات اختصاص می‌دادند و رقابتی چشمگیر در این زمینه بین قدرتمندان درگیر بود. به این طریق سراسر مملکت تحت پوشش موقوفات قرار گرفت که مزارع و باغات آباد و دهات کاملی را شامل می‌شد. قسمتی از درآمد موقوفات صرف نگهداری تشکیلات مؤسسات مذهبی و ابواب البر و کمک به نیازمندان می‌گردید و قسمت دیگر به گردانندگان و متولیان این نهادها می‌رسید و از آنجا که پاره‌ای مشاغل روحانی موروثی بود، این املاک و تأسیسات در خاندان‌هایی از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یافت و بر قدرت اجتماعی آنان می‌افزود. با همه کوششی که در حفظ و حراست موقوفات انجام می‌گرفت، اما گاه دیده می‌شد که حتی در عهد اسلامی حکومت، ملازمان و بزرگان حکومتی، به خصوص اشراف فتودال ایلی، املاک وقفی را تصرف می‌کردند و در کار آن اختلال به وجود می‌آوردند. در زمان غازان که بیشترین کوشش در این راه به کار می‌رفت نیز به چنین مواردی برمی‌خوریم. البته برای جلوگیری از این تعدی‌ها، مجازات‌های شدیدی از جانب حکومت مقرر گردید، به گونه‌ای که به زخم چماق، اراضی غصبی از متجاوزین پس گرفته می‌شد (1).

از جهت اهمیت تشکیلات وقف، دایره‌ای وسیع به نام حکومت اوقاف در بین سازمان‌های حکومتی وجود داشت که می‌توان آن را وابسته به دیوان قضا دانست. این سازمان تحت نظارت مستقیم قاضی القضاة بود، ولی معمولاً رئیس اوقاف که حاکم اوقاف نامیده می‌شد، از گروه روحانی و از جانب سلطان و طبق فرمانی انتخاب می‌گردید. این حکم را دیوان بزرگ نیز تأیید می‌کرد. وظیفه این دیوان، نظارت بر وقف‌نامه‌ها و اسناد مربوط به آن و حل و فصل دعاوی و شکایات مربوط به آن بود.

کارگزاران این مؤسسه وسیع که همگی روحانی بودند، عبارت بودند از نواب حاکم اوقاف، متولیان، متصرفان، مباشران و ناظران که هر یک از آن‌ها مأموریت و مسئولیتی جداگانه داشت. نایب حاکم اوقاف از جانب حاکم به شهر و دیهی که دارای املاک وقفی بود، فرستاده می‌شد تا در امور نظارت مستقیم داشته باشد و آن را به مرکز گزارش دهد. مصرف عواید وقف نیز با نایب بود. متولیان مأمور نگاهداری موقوفات بودند. متصرفان امور مالی موقوفات را در دست داشتند و می‌بایست تحت امر نایب حاکم اوقاف کار کنند و دفتر محاسبات را نزد او برند (3). ناظر، چنان که از نام او پیداست، از جانب حاکم اوقاف بر کلیه امور و کارگزاران نظارت داشت. بدون پشتوانه مالی و منابع درآمدی نمی‌توانست چنین کار عظیمی را انجام دهد و برای همین چندین روستا و آبادی پر درآمد را وقف این مؤسسه نمود. ربع رشیدی، علاوه بر مرکز علمی و آموزشی، از لحاظ اقتصادی و مالی هم دارای کارخانه‌هایی چون رنگرزی، کاغذسازی... بود که درآمدزا بودند. همچنین تلاش کرد این مجموعه را با تکیه بر وقف، پس از خود حفظ میراث خود را برای پسرانش تضمین کند. حکومت اوقاف هرچند بر روال اهل سنت اداره می‌شد، ولی شیعیان نیز در وقف املاک به خانقاه شیوخ و بزرگان دین شرکت داشتند.

متن زیر توصیفی مفصل از نیکوکاری، اوقاف، و بزرگ‌ترین پروژه خیریه رشیدالدین، یعنی ربع رشیدی در تبریز است. خواجه نه تنها یک سیاستمدار و وزیر بود، بلکه یک بنیان‌گذار تمدنی عظیم و حامی بزرگ علم و صنعت نیز محسوب می‌شد. تصویری بی‌نظیر از یک پروژه شهری سازی و تمدن‌سازی در مقیاس وسیع ارائه می‌دهد که هدف اصلی آن توسعه علم، صنعت، طبابت و نشر معارف دینی بوده و با تکیه بر وقف املاک شخصی اداره می‌شده است.

خواجه رشیدالدین که مردی نیکوکار بوده، از حاصل املاک وسیع خود، مبالغی به جنس و نقد هر سال صرف نگاهداری ابنیه خیریه و خوانق که ایجاد کرده بود می‌نمود. مهم‌ترین این ابنیه، ربع رشیدی بود که خواجه در سال ۶۹۹ در شمال شرقی تبریز، در موضع ولیان کوه، بنا نموده و آن

شامل بیست و چهار کاروانسرا و هزار و پانصد دکان و سی هزار خانه، به اضافه چندین حمام و طواحین و کارخانه شعربافی و کاغذسازی و رنگرزی و نیز دارالشفاء و دارالضرب بوده و ساکنین آن را خواجه از اطراف مملکت آورده و هر دسته از آنان را که در علم و صنعت و حرفه‌ای به‌خصوص دست داشتند، در محله و کوچه‌ای ساکن گردانیده؛ چنان که چهارصد نفر از علماء و فقها و محدثان را در کوچه‌ای مسکن داده و آن را کوچه علماء نام نهاده و هزار طالب را در محله‌ای به نام طلبه نشانده و تعلیم هر چند نفری از آنان را به دانشمندی واگذار کرده بود. برای خدمت در دارالشفاء، پنجاه طبیب حاذق از هند و چین و مصر و دیگر ولایات آورده و دستور داد که هر طبیبی علاوه بر خدمت در دارالشفاء، ده نفر را علم طب بیاموزد و نیز با هر یک از کحالان و جراحان و مجبران که در دارالشفاء خدمت می‌کردند، پنج نفر از غلامان خود را ملازم گردانیده تا صنعت کحالی و جراحی و مجبری بیاموزند و این طایفه را نیز در عقب دارالشفای ربیع رشیدی، در نزدیکی باغ رشیدآباد، ساکن گردانیده و آن را کوچه معالجان نامیده بود و هر دسته از اهل صنایع و محترفه را نیز که از ممالک دیگر آورده بود، در کوچه‌ای جداگانه ساکن گردانیده بود و شش هزار نفر طالب علم را نیز که از ممالک دیگر آمده بودند، در دارالسلطنه تبریز منزل داده بود و مقرر داشته بود که از حاصل جزیره روم و قسطنطنیه و هند، مقرری ایشان را بدهند و هر طلبه را بر حسب استعدادی که برای فراگرفتن علوم مختلف از فروع و اصول و علوم عقلی و نقلی داشته، طبقه‌بندی کرده و آنان را به خواندن علوم مورد علاقه خود امر داده است (13). راجع به موقوفات ربیع رشیدی که حاکی از وسعت و عظمت و بودجه حیرت‌انگیز آن شهرچه است، به این مدارک باید مراجعه کرد:

وصیت فرزندان خود و متروکات به مولانا صدرالدین محمد ترکه کرده است و دویست فدان از ولایات بوانات و هرات و مروک سرجهان را موقوف ربیع رشیدی و مدرسه هرات ذکر نموده است (13). از همان مکتوب، ضمن شرح نخیلات، پنج الف رأس از نخیلات خبیص وقف ربیع رشیدی و اولاد ذکور کرده و الف رأس از نخیلات طیس ایضاً وقف ربیع رشیدی و مسجد شش گیله کرده است (13).

از گله‌های اسب و شتر و گوسفند نام می‌برد و می‌گوید پانصد گله گوسفند، هر گله آن پانصد رأس، که در روم و بغداد و دیاربکر و شیراز و تبریز و اصفهان و مازندران و خراسان و لرستان و دیگر ممالک به دست کدخدایان احشام سپرده است؛ این همه را وقف کرده‌ام بر ربیع رشیدی که روغن و پشم و کشکک و نتایج آن‌ها سال به سال صرف خیرات مبرات کنند (13).

در همان نامه، از بیست هزار قطعه مرغ که به دست ده‌هائین و رعایاء قراء مواضع تبریز و سلطانیه و همدان سپرده است و وقف دارالشفاء ربیع رشیدی کرده، و همچنین هزار رأس گاو و هزار رأس درازگوش که وقف بر ربیع رشیدی به جهت حمل فواکه و سمد و زیل و سنگ و غیره یاد می‌کند (13).

جزئیات بیشتری را درباره منابع درآمدی و موقوفات عظیم ربیع رشیدی ارائه می‌دهد که حیرت‌انگیز بودن بودجه این شهرک را تأیید می‌کند. این اطلاعات از وصیت‌نامه خواجه و دیگر مکتوبات او استخراج شده و نشان می‌دهد که چگونه ساختار مالی ربیع رشیدی برای تضمین بقای خود در طول زمان برنامه‌ریزی شده بود. بر نحوه تأمین منابع مالی پایدار برای نگهداری ربیع رشیدی و مدرسه هرات تأکید دارد و این منابع از طریق وقف املاک و اموال منقول بسیار گسترده‌ای فراهم شده بود. خواجه وصیت کرده است که املاک فرزندان و اموال باقی‌مانده خود را به مولانا صدرالدین محمد ترکه بسپارد. پایه‌های مالی ربیع رشیدی بر یک سیستم وقف فوق‌العاده گسترده و متنوع بنا شده بود که شامل زمین‌های کشاورزی، باغ‌های نخل، گله‌های عظیمی از دام‌های پرورشی و خدماتی، و همچنین منابع فرهنگی، کتابخانه، بود. این گستردگی منابع تضمین می‌کرد که مجموعه حتی در صورت بروز بحران‌های سیاسی یا اقتصادی در بخشی از املاک، بتواند به حیات و اهداف خیرخواهانه خود ادامه دهد.

راجع به کتابخانه ربیع و عظمت آن، و ذکر مشروح آن بی‌فایده نیست. دیگر دو بیت‌الکتب که در جوار گنبد خود از یمین و یسار ساخته‌ام، از جمله هزار عدد مصحف در آنجا نهاده‌ام، وقف کرده‌ام بر ربیع رشیدی (13). مفصل آن به این موجب است:

آنچه به حل طلا نوشته است، چهارصد عدد؛ آنچه به خط یاقوت است، ده عدد؛ آنچه به خط ابن مقله است، بیست عدد؛ آنچه به خط احمد سهروردی است، بیست عدد؛ آنچه به خطوط اکابر است، پانصد و چهل و هشت عدد؛ آنچه به خطوط روشن خوب نوشته است، بیست عدد.... دیگر شصت هزار مجلد کتاب در انواع علوم و تواریخ و اشعار و حکایات و امثال و غیره که از ممالک ایران و توران و مصر و مغرب و روم و صین و هند جمع کرده‌ام، همه را وقف گردانیده‌ام بر ریع رشیدی. دیگر اثاثات و قنادیل و شمعدان‌ها و بسط و مساند و آلات طبخ و زیادی دارالضیافه، آلات دارالشفاء که ذکر و مفصل آن از حد بیرون است و به سال‌ها جمع شده، از جمله هزار خمره شربت از چین آورده‌اند و به غایت متکلف ساخته و اسمای اشربه بر آن نوشته و به القاب این ضعیف موشح کرده‌اند. و قوطی‌های معاجین هم در چین ساخته‌اند، و اگر مفصل مجموع اثاثات ریع رشیدی بنویسیم، موجب ملال و کلال باشد (13).

برای هزینه ریع رشیدی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله، حاصل برخی از املاک خود را وقف نموده، از آن جمله حاصل ولایت بوانات و هرات و مروست و سرجهان که دو بیست فدان زمین بوده است، قسمتی وقف ریع رشیدی بوده و نیز قسمتی از حاصل نخیلات خیص که پنج هزار و طیس که یک هزار اصله بوده، وقف ریع رشیدی بوده و نیز مقرر کرده بود که از حاصل تاکستان‌ها و باغات میوه خود که در ولایات بوده و از شمار بیرون، هر سال هفتصد و چهل و هشت هزار من نان و سیصد و بیست هزار من گوشت به ارباب استحقاق و وظایف بدهند و شرط‌ها کرده که در دارالشفاء و دارالقرآن و دارالحدیث و دارالضیافه و غیره از بقاع خیر که البته ریع رشیدی نیز جزو آن خواهد بود چه کنند و نیز روغن و پشم و کشک در حدود دو بیست و پنجاه هزار گوسفند و نتایج آن‌ها را به ریع رشیدی وقف کرده که سال به سال صرف خیرات و مبرات کنند. بیست هزار قطعه مرغ که به دست ده‌اقین و رعایای قراء تبریز و سلطانیه و همدان سپرده، وقف دارالشفاء ریع رشیدی و دارالمرضی سلطانیه و بیت‌الادویه همدان کرده که صرف بیماران نمایند. هزار رأس گاو نر و هزار دراز گوش برای حمل میوه‌جات و زیاله و سنگ ریع رشیدی وقف کرده بود و به دست مزارعان، کشاورزان فرای مهرانه‌رود و باغبانان فتح‌آباد و رشیدآباد سپرد. بیت‌الکتب حاوی هزار مصحف بود که سیصد جلد آن به حل طلا نوشته شده و ده جلد به خط یاقوت بوده و دو جلد به خط ابن مقله و بیست جلد به خط احمد سهروردی و بیست جلد به خط اکابر زمان و بقیه، پانصد و چهل و هشت جلد دیگر، به خط روشن خوب، با شصت هزار جلد کتاب در انواع علوم (13)

در مورد محتویات کتابخانه ریع رشیدی و همچنین تأمین مایحتاج روزانه و هزینه‌های جاری این مجموعه خیریه از طریق موقوفات فراهم می‌کند. این بخش بر جنبه فرهنگی و همچنین تدارکات پروژه تمرکز دارد. این جزئیات نشان می‌دهد که ریع رشیدی یک مجموعه صرفاً اقتصادی نبوده، بلکه یک مرکز علمی، بهداشتی و فرهنگی با امکانات لوکس و تدارکات بسیار پیشرفته بوده است که با تکیه بر درآمدهای گسترده اوقاف اداره می‌شده است.

از ایران و توران و مصر و مغرب و روم و چین و هند جمع‌آوری کرده، همه را وقف ریع رشیدی نموده. در ریع رشیدی جز این‌ها اثاث و قنادیل و شمع‌دادن و بساط‌ها و مسندها و آلات طبخ و ظروف دارالضیافه و آلات دارالشفاء وجود داشته که از حد بیرون بوده و به سال‌ها جمع‌آوری شده بود. از جمله آن‌ها هزار خمره شربت بود که از چین آورده بودند و نام هر شربتی بر آن نوشته و القاب خواجه رشیدالدین نیز بر آن نقش بسته بود. در جوار ریع رشیدی، خواجه دو باغ احداث کرده بود، به نام‌های فتح‌آباد و رشیدآباد، و برای حفظ و نگاهداری آن‌ها و آبیاری اشجار و حفر قنوات و انهار، هزار و دو بیست غلام و کنیز ساکن گردانیده که هزار غلام و کنیز، پانصد غلام و پانصد کنیز، در باغ فتح‌آباد و دو بیست غلام و کنیز، صد غلام و صد کنیز، در باغ رشیدآباد سکونت داشتند؛ به علاوه دو بیست غلام و کنیز، صد غلام و صد کنیز، در ریع رشیدی ساکن و ملازم خدمت بوده‌اند (13).

خواجه پنج قریه نیز در اطراف ربع رشیدی احداث کرده بود که در چهار قریه، چهل غلام و کنیز، بیست غلام و بیست کنیز، از نژادها و اقوام مختلف زنگی و گرجی و حبشی و قیروانی ساکن گردانیده بود و برای قریه پنجم، از پسر خود خواجه جلال، حاکم روم، خواسته بود که چهل غلام و کنیزک رومی به تبریز بفرستد تا در آن قریه ساکن گرداند. این باغ‌ها خیلی وسیع و فسیح بوده، به اندازه‌ای که خواجه رشیدالدین شروان‌شاه را برای تماشای باغ فتح‌آباد دعوت نموده است (13).

سلطان محمد اولجایتو در سال ۷۰۴ به بنای شهر سلطانیه در نزدیکی زنجان فرمان داد تا مقر سلطنت خود سازد. به تأسی از سلطان، امرا و وزراء و اکابر و اشراف، هر یک عماراتی در این شهر بنا کردند؛ از آن جمله، خواجه رشیدالدین فضل‌الله محله‌ای ساخت که قریب هزار خانه داشت، به اضافه مدرسه و دارالشفاء و خانقاه و برای هر یک موقوفات بسیار معین نموده بود. حافظ ابرو گوید بعضی از آن عمارات هنوز باقی است (11). اطلاعات بسیار مهمی درباره تدارکات داخلی ربع رشیدی، مدیریت نیروی انسانی غلامان و کنیزان و همچنین اقدامات خواجه در ساخت و وقف املاک در شهر سلطانیه ارائه می‌دهد. به نحوه تقسیم‌بندی وقف‌ها بر اساس جنسیت ذکور و اناث اشاره می‌کند. عمق نفوذ خواجه را نه تنها در تبریز، بلکه در مرکزیت جدید سیاسی سلطانیه و همچنین مدیریت نیروی انسانی وفاداری که توسط غلامان و کنیزان با تبار گوناگون اداره می‌شد، نشان می‌دهد. در نامه‌ای به مولانا صدرالدین محمد ترکه اشاره می‌کند برخی موقوفات فقط به ذکور، مذکرین، و برخی فقط به اناث اختصاص یافته است.

برخی دیگر به بقاع خیر، مکان‌های نیکوکاری، وقف شده‌اند، یا بر اساس اولاد ذکور یا صرفاً برای بقاع خیر بدون در نظر گرفتن فرزندان. برخی املاک نیز به ملکیت فرزندان یا به ملکیت علمای اسلام درآمده است. مجدداً تأکید می‌شود که ولایات بوانات، هرات، مروک و سرجهان وقف ربع رشیدی و مدرسه هرات شده‌اند.

در نامه‌ای که در جواب مکتوب مولانا صدرالدین محمد ترکه نوشته و در خصوص املاک و اموال خود وصایایی نموده، در خصوص وقف بر ربع رشیدی و تهیه وسایل برای علما و طلاب و بیمارستان و غیره نوشته است: املاکی که در ربع مسکون خریده و عمارت کرده، مجموع را بعضی وقف بر ذکور دون الاناث و بعضی بر اناث دون الذکور و بعضی بر بقاع خیر و اولاد ذکور و بعضی بر بقاع خیر دون الاولاد کرده‌ام و بعضی به ملکیت فرزندان و بعضی به ملکیت به علماء اسلام داده.

در جایی دیگر از این نامه آورده است:

... ولایات بوانات و هرات و مروک و سرجهان که وقف ربع رشیدی و مدرسه هرات است.

ولایات شبانکاره و تبریز که وقف دو مدرسه شبانکاره است و تولیت آن به مولانا عضدالدین ایجی و فرزندان او تعلق دارد. صد فدان گرمسیرات شیراز، پنج الف رأس وقف مدارس شبانکاره کرده‌ام.

خبیص، الف رأس وقف ربع رشیدی و اولاد ذکور است.

طبس، الف رأس وقف ربع رشیدی و مسجد شش گیلان است.

.... و در وقفیه کبیر که به خط عبدالملک حدادی است، مثبت و مقرر شده که هر سال از حاصل این موقوفات، هفتصد و چهل و هشت هزار من نان و سیصد و بیست هزار من گوشت به ارباب استحقاق و وظایف دهند و دیگر شرط‌ها رفته که در دارالشفاء و دارالقرآن و دارالحديث و دارالضیافه و غیره از بقاع خیر چه کنند، ان شاء الله که در محل قبول افتد.....

دیگر، بیست هزار قطعه مرغ که به دست دهاقین و رعایا قراء مواضع تبریز و سلطانیه و همدان سپرده‌ام و وقف کرده‌ام بر دارالشفاء ربع رشیدی و دارالمرضاء سلطانیه و بیت‌الادویه تا نتایج آن را صرف بیمارستان کنند.

دیگر، هزار رأس گاو نر و هزار رأس دراز گوش وقف کرده‌ام بر ربح رشیدی و بساتین تبریز
دیگر، دو بیت‌الکتب که در جوار گنبد خود از یمین و یسار ساخته‌ام، از جمله هزار عدد مصحف در آنجا نهاده‌ام، وقف کرده‌ام بر ربح رشیدی
دیگر، اثاثات و قنادیل و شمعدان‌ها و بسط و مساند و آلات طبخ و زیادی دارالضیافه و آلات دارالشفاء که ذکر و مفصل آن از حد بیرون است. و
اگر مفصل مجموع اثاثات ربح رشیدی بنویسم، موجب ملال و کلال باشد (13).
در این نامه، خواجه به مولانا صدرالدین، جزئیات دقیق‌تری را در مورد نحوه وقف املاک و تقسیم عواید و تجهیزات برای مؤسسات مختلفی که
ایجاد کرده، شرح می‌دهد. از وقف محصولات دامی برای مصارف بهداشتی، بیست هزار قطعه مرغ که به دست کشاورزان، دهاقین و رعایا در تبریز،
سلطانیه و همدان سپرده شده، وقف دارالشفاء ربح رشیدی، دارالمرضاة سلطانیه و بیت‌الادویه، داروخانه همدان گردیده تا درآمد آن صرف
بیمارستان‌ها شود. اسناد رسمی وقف‌نامه را منعکس می‌کند و سندی حیاتی است که نشان می‌دهد خواجه چگونه با دقت فراوان، منابع مالی وسیع
خود را میان اهداف مختلف آموزش، بهداشت، اطعام نیازمندان و نگهداری از میراث فرهنگی/علمی تقسیم کرده و برای هر یک متولیانی تعیین
نموده است.

اهمیت نظام وقف در اندیشه خواجه رشیدالدین

هدف اصلی خواجه، آموزش همه علوم زمان برای بهبود و رفاه جامعه بوده است. از طرفی، با اسلام آوردن غازان و عزم وی در اشاعه این دین و
مبارزه با سایر ادیان و بت‌پرستی، فرصت را مغتنم شمرده و قسمت مهمی از اهدافش را بر آموزش قرآن و حدیث متمرکز کرده است و در این راه
تلاش داشته که از دانشمندان سایر ممالک استفاده نماید. خواجه نسبت به نحوه بهره‌برداری از املاک و اراضی موقوفه، نظرات خود را بیان می‌دارد
و حتی مدت اسناد اجاره و شرایط مستأجر را نیز مد نظر داشته و در وقف‌نامه می‌نویسد:
... بیشتر از سه سال به اجارت و مساقات ندهد و از معامله و متغلبان اجتناب کند ...
... و باید که البته اوقاف را به اجارت طویله ندهد و قطعاً اوقاف را به ارباب جاه به اجارت ندهد، چه از تصرف کردن ایشان در آن خلل‌ها بسیار باید
آید (14).

رشیدالدین نیز در مورد وقف اموال به بیمارستان‌های دیگر اقداماتی جدی انجام داده است؛ از جمله می‌توان به نامه‌ای که در باب فقیه محمود بن
الیاس به حکام و نواب شیراز نوشته و او را برای اداره بیمارستان دروازه سلم شیراز معرفی و مأمور کرده است، اشاره کرد. در آن نامه دستور داده
است که تولیت اوقاف و اداره بیمارستان را به وی تفویض نموده است. عایدات املاک و اوقاف بیمارستان را طبق صورتی که ضمیمه نامه بوده، در
اختیار وی بگذارند. به همین ترتیب، به داروخانه و دارالشفاهایی که در دیگر نقاط موجود بوده و یا خود او ایجاد کرده، توجهی خاص مبذول
می‌داشته است. بعد از املاک وقفی یزد، به املاک موقوفه تبریز و سپس به موقوفات مراغه پرداخته است (14). سپس املاک وقفی آذربایجان یا
دارالملک تبریز را بیان کرده و بعد به املاک وقفی شیراز و املاک اصفهان و املاکی در موصل اشاره می‌کند.

این نوع دستورها را در نامه‌های دیگری به فرزندانش در نقاط مختلف نیز داده است و نامه‌ها را با اشعار و آیات قرآن و اخبار متناسب زینت نموده،
از جمله در باب ریاست گوید:
در اول جهان را حراست کند
که آن مملکت را کند بی‌نظام
غمش را مبدل کند با سرور (18).

اوقاف و درآمدهای آن پشتوانه مالی ربع رشیدی بود و چون وزیر ثروت کلانی انباشته بود، در اقدامات علمی به وی کمک نمود. در وقف نامه ربع رشیدی، ابتدا به فهرست و حدود جغرافیایی املاک یزد پرداخته شده که گویا بیشترین مقدار اوقاف او در این نقطه از ایران بوده است (14). این قسمت و دیگر قسمت های اموال وقف شده به خط حاکم تبریز است و رشید صفحات یا اوراق آن را با خط خود شماره گذاری کرده است. تعداد این اموال و املاک که حدود و ثغور جغرافیایی یا جهات اربعه آن دقیقاً تعیین شده، به ۶۶۱ قطعه می رسد.

ایلخانان مغول، پس از گرویدن به اسلام، به ویژه غازان خان، تلاش می کردند تا اصلاحات مالی و عمرانی خود را با تأیید کامل نهادهای دینی و قضایی انجام دهند تا دوام و قداست یابد. در تاریخ مبارک غازانی آمده است:

... چون همت همایون چنان اقتضاء کرد که از این خیرات و ابواب بیشتر اصناف خلق بهره مند باشند، به موجب مشروح معین فرمود و در ممالک از آنچه شرعاً حق مطلق و ملک طلق او بود، بر آن وقف کرده، بر وجهی که هیچ طاعن را بر آن اعتراضی نتواند بود و تمامت مفتیان و ثقات و علمای معظم و قضات اسلام به صحت آن فتوا دادند و حکم کردند و فرمود تا هفت نسخه و قضیه بنویسند و جمله مسجل گردانند تا یکی در دست متولی باشد و یکی به کعبه شریف و یکی در دارالقضاء دارالملک تبریز و یکی در دارالقضاء مدینه العلم بغداد و بنهند (19).

این متن شرحی بر نهایی کردن و ثبت رسمی وقف نامه های خیریه است و توسط سلطان غازان خان صورت گرفته است. این کار با هدف اطمینان از پایداری و عدم تعرض به موقوفات انجام شده است. به اهمیت فوق العاده وقف در امور اداری دوره ایلخانی تأکید دارد و نیز بر مشروعیت شرعی و پایداری موقوفات تأکید دارد. ثبت هفت نسخه و سپردن آن ها به مراکز مهم مذهبی و قضایی در مراکز اصلی حکومت، تبریز و مرکزیت علمی بغداد، تضمین محکمی برای حفظ این اموال خیریه در طول زمان در برابر هرگونه سوءاستفاده یا تغییر در حکومت های بعد بود. در نامه ای که در جواب مکتوب مولانا صدرالدین محمد ترکه نوشته و در خصوص املاک و اموال خود وصایایی نموده، در خصوص وقف بر ربع رشیدی و تهیه وسایل برای علما و طلاب و بیمارستان و غیره، مطالبی به شرح زیر آورده است:

اول، املاک که در ربع مسکون خریداری و عمارت کرده، مجموعاً بعضی وقف بر ذکور دون الاناث و بعضی بر اناث دون الذکور و بعضی بر بقاع خیر و اولاد ذکور و بعضی بر بقاع خیر دون الاولاد کرده ام و بعضی به ملکیت فرزندان و بعضی به ملکیت به علماء اسلام داده

در جایی دیگر از این نامه آورده است: ولایات بوانات و هرات و مروک و سرجهان که وقف ربع رشیدی و مدرسه هرات است. ولایات شبانکاره و تبریز که وقف دو مدرسه شبانکاره است و تولیت آن به مولانا عضدالدین ایچی و فرزندان او تعلق دارد. یکصد فدان گرمسیرات شیراز، پنج الف رأس وقف مدارس شبانکاره کرده ام. ربع رشیدی و اولاد ذکور است. طیس، الف رأس وقف ربع رشیدی و مسجد شش گیلان است.

.... و در وقفیه کبیر که به خط عبدالملک حدادی است، مثبت و مقرر شده که هر سال از حاصل این موقوفات، هفتصد و چهل و هشت هزار من نان و سیصد و بیست هزار من گوشت به ارباب استحقاق و وظایف دهند و دیگر شرطها رفته که در دارالشفاء و دارالقرآن و دارالحدیث و دارالضیافه و غیره از بقاع خیر چه کنند، ان شاء الله که در محل قبول افتد..... (14)

این نامه ها خلاصه ای از برنامه ریزی های گسترده مالی، ساختاری و وقف نامه جامع خواجه رشیدالدین فضل الله برای تأسیس و اداره مجموعه خیریه ربع رشیدی است که بیانگر دیدگاهش نسبت به ریاست و مدیریت است. اوج تلاش های بنیادین و زیرساختی رشیدالدین برای ایجاد قطب علمی، درمانی و مذهبی پایدار ربع رشیدی را نشان می دهد. با تخصیص منابع عظیم مالی، زمینی و مادی، سعی کرد میراثی ماندگار خلق کند که توسط نهادهای دینی تأیید شده و از نظر ساختاری نیز دارای استحکام لازم باشد.

دیگر، بیست هزار قطعه مرغ که به دست دهاقین و رعایا قراء مواضع تبریز و سلطانیه و همدان سپردهام و وقف کردهام بر دارالشفاء ربع رشیدی و دارالمرضاء سلطانیه و بیت‌الادویه تا نتایج آن را صرف بیمارستان کنند. دیگر، هزار رأس گاو نر و هزار رأس درازگوش وقف کردهام بر ربع رشیدی و بساتین تبریز.....

دیگر، دو بیت‌الکتب که در جوار گنبد خود از یمین و یسار ساخته‌ام، از جمله هزار عدد مصحف در آنجا نهاده‌ام، وقف کردهام بر ربع رشیدی. دیگر، اثاثات و قنادیل و شمعدان‌ها و بسط و مساند و آلات طبخ و زیادی دارالضیافه و آلات دارالشفاء که ذکر و مفصل آن از حد بیرون است. و اگر مفصل مجموع اثاثات ربع رشیدی بنویسم، موجب ملال و کلال.... (13)

در این نامه، رشیدالدین توضیح می‌دهد بیست هزار مرغ احتمالاً برای پرورش و فروش را در اختیار کشاورزان این مناطق گذاشته است تا درآمد حاصل از آن را برای هزینه‌های بیمارستان‌ها و داروخانه‌های خیریه، دارالشفاء، دارالمرضی، بیت‌الادویه، خرج کنند. هزار گاو و هزار الاغ برای استفاده در مزارع و باغ‌های وابسته به مجموعه خیریه ربع رشیدی وقف کرده تا درآمد و منافع آن به اداره مجموعه کمک کند. دو کتابخانه‌ای که در دو سوی گنبد آرامگاه خود بنا کرده است، شامل هزار نسخه قرآن را برای استفاده دانشجویان، عالمان و اهل علم ربع رشیدی وقف کرده است. همه اثاثیه و وسایل مورد استفاده در مهمان‌خانه، بیمارستان و سایر بخش‌های ربع رشیدی را نیز وقف کرده است. اما چون تعداد و جزئیاتشان زیاد است، نمی‌خواهد همگی را نام ببرد.

نیز در وقف‌نامه از دو قریه بزرگ به نام‌های رشیدآباد و فتح‌آباد نام می‌برد. باغ رشیدآباد که بسیار بزرگ بوده، به چهار قسمت نجم‌آباد، دین‌آباد، باغ فردوس و باغ خانقاه تقسیم می‌شده است که در این چهار قریه که مجموعاً رشیدآباد نامیده می‌شده، صد نفر غلام و صد نفر کنیز را سکنی داده بود (20).

خواجه رشید نسبت به نحوه بهره‌برداری از املاک و اراضی موقوفه، نظرات خود را بیان می‌دارد و حتی مدت اسناد اجاره و شرایط مستأجر را نیز مد نظر داشته و در وقف‌نامه می‌نویسد:

... بیشتر از سه سال به اجارت و مساقات ندهد و از معامله و متغلبان اجتناب کند ...

... و باید که البته اوقاف را به اجارت طویله ندهد و قطعاً اوقاف را به ارباب جاه به اجارت ندهد، چه از تصرف کردن ایشان در آن خلل‌ها بسیار باید آید.... (14)

و اگر نصف حاصل موقوفات که بر رقبات تعلق دارد، به تمام مصارف وافی نباشد، مقدار حاصل را موزع کنند بر همه مصارف به نسبت نصیب و اگر زاید آمد، بدان ملکی بخرند و بر رقبات و اولاد وقف کنند، به موجب مذکور می‌توان به دیدگاه رشید در مورد معافیت موقوفات از مالیات به منظور ایجاد شرایط بهتر برای عمران و آبادی آن‌ها توجه کرد. او در نامه‌ای که خطاب به عمال حکومت و مردم سیواس نوشته است، می‌گوید که به او خبر رسیده است که عواید اوقاف دارالسیاده سیواس به مصرف خاص خود نمی‌رسد و موقوفات رو به ویرانی نهاده است و این کار را به ظلم متولیان و متصدیان امور اوقاف نسبت می‌دهد و می‌گوید که باید به جای ایشان اشخاص معتبری به کار گماشت. می‌نویسد که اگر نقصان عواید اوقاف به سبب خرابی دهات است، عواید دیوانی باید صرف آبادانی آن‌ها شود، اما اگر نقصان عواید اوقاف به علت صدور حواله و مطالبه مالیات زائد از طرف دیوان است، موقوفات را باید از پرداخت این حواله‌ها و مالیات‌ها معاف دارند (14).

از کل درآمد اوقاف ربع رشیدی، بعد از کسر هزینه‌هایی که برای بهره‌برداری در سال آتی ضروری بود، نصف باقی‌مانده محصول سهم اولاد رشید می‌شد و نصف دیگر را برای هزینه‌های جاری ربع رشیدی اختصاص می‌دادند.

یعنی اولاد رشید علاوه بر سهم الارثی که در وصیت‌نامه یاد شده است (13)، برایشان تعیین شده بود، سهمی هم از درآمد اوقاف را می‌بردند. ولی آنچه جالب توجه است این که هزینه‌های ضروری، یعنی تهیه آلات و ادوات اموال موقوفه مانند ابزار کشت، بذر، لایروبی قنوات، کرد. سهم زارعان املاک و تعمیر اماکن و غیره بر سهم اولاد از برتری و اولویت برخوردار بوده‌اند (13).

سپس متولی را ملزم می‌کند که بعد از محاسبه مخارج مذکور، باقی‌مانده محصول را نصف کند، نیمی از آن را بین اولادش تقسیم کند و نیم دیگر را به مصارف ربع رشیدی برساند و حتی تأکید دارد که اگر در سالی به دلیل آفات سماوی و شیوع قحطی و خشکسالی، میزان محصول کم شد، متولی می‌تواند همچنان هزینه ربع رشیدی را در اولویت قرار دهد (20).

رشیدالدین در پایان وقف‌نامه، به قول خودش، جهت سهولت ضبط و سرعت فهم، تمام شرایط و مطالب مربوط به ربع رشیدی را خلاصه‌نویسی کرده است (14).

جمع کل هزینه در مرحله اول تأسیس ربع رشیدی: ۲۳۷۰۵ دینار.

اضافه کرد جهت ارامل تبریز در هر سال: ۲۰۰ دینار.

هزینه افزوده‌شده نوبت اول: ۲۸۴۳ دینار.

هزینه افزوده‌شده نوبت دوم: ۴۸۷۰ دینار.

جمع کل هزینه نقدی ربع رشیدی: ۳۱۶۱۸ دینار (14).

در آن زمان هر دینار معادل سه مثقال طلا بوده است، پس جمع کل هزینه‌های نقدی می‌شود معادل ۹۴۸۵۴ مثقال سکه طلا.

هزینه جنسی ربع رشیدی: جمع کل مقدار نان مصرف‌شده در مرحله اول تأسیس: ۲۹۸۷۵۰ من.

اضافه مجدد: ۱۸۰۰ من.

افزایش نوبت اول: ۱۱۹۰۹ من.

افزایش نوبت دوم: ۷۳۴۴۰ من.

جمع کل پرداخت‌های ربع رشیدی به صورت جنسی نان گندم: ۳۸۵۸۹۹ من (14).

تقریباً معادل ۱۱۵۷ تن، هر من تبریز معادل سه کیلوگرم محاسبه شده. در یک سال، به دو قلم مذکور باید هزینه نگهدار و پذیرایی از هزارها نفر عالم و طلبه‌ای که از نقاط مختلف به تبریز آمده بودند، اضافه کرد که در وقف‌نامه ذکر نشده ولی در مکاتبات رشیدی گفته شده است. اول، پرداخت سهم هیأت امانا.

دوم، پرداخت حقوق و دستمزد کارکنان ربع رشیدی.

سوم، پرداخت هزینه مصالح و ادوات ربع رشیدی، همچون فرش، سوخت، مواد غذایی و غیره.

چهارم، هزینه‌های پیش‌بینی‌نشده یا غیر ضروری.

نتیجه‌گیری

خواجه برای اشاعه دانش و آموزش و تأسیس مراکز علمی و آموزشی و درمانی، به کارهای بی‌سابقه، تنظیم و تدوین مقررات بسیار خوب، به طوری که زمان خروج و ورود و استراحت پزشکان به دقت کنترل می‌شد. همکاری طیب و داروساز در تحویل دارو به بیمار، نسخه‌نویسی بر روی کاغذ، درمان و مراقبت در منزل توسط پزشک، داروساز و حتی مطبخی، درمان رایگان. تعیین سالانه صد دینار جهت تجهیز و تکفین وفات‌یافتگان بیماری

که از آن‌ها چیزی باقی نمانده باشد و هزینه باقی‌مانده از صد دینار مشروح در بالا برای تجهیز و تکفین درویشان ساکن در ربع رشیدی و سایر درویشان. تعیین دقیق مواجب کارکنان دارالشفاء، تفکیک مواجب طبیب به جهت طبابت، صد و پنجاه دینار، و به جهت درس طب، صد و پنجاه دینار. تأمین آب بهداشتی و بعضاً لوله‌کشی و حمام و سایر نیازها. تعیین شرایط گزینش و استخدام طبیب، علاوه بر شرایط عمومی متعهد، مؤمن، با تقوا و مجتنب از مسکرات، حاذق و امین و فاضل، عالم اصول دین و فروع و نیکوسیرت و مشهور به صلاح. نحوه تنظیم بودجه، تفکیک هزینه‌های نقدی و غیرنقدی، تقسیم بودجه و شیوه پرداخت دستمزدها.

موقوفات ربع رشیدی که از مکاتبات رشیدی ملاحظه می‌شود، حکایت از وسعت و عظمت و بودجه سنگین این مجتمع خیریه دارد. با وجود خوش درخشیدن دولت خواجه، مستعجل بود و با مرگ خواجه در سال ۷۱۸، ملکش به یغما رفت و آن دستگاه از هم پاشید. رشیدالدین فضل‌الله بنیاد این سازمان را چنان ریخته بود که اگر موقعیت فسادانگیز تاریخی، تعصبات مذهبی، حسادت‌ها، چشم و همچشمی‌ها، کینه‌توزی‌های جاهلانه و انتقام‌های بی‌رحمانه نبود، این تأسیسات تا به امروز هم می‌توانست باقی باشد، ولی تهمت‌های ناروا و دسیسه‌های سیاسی این مجتمع علمی را با بی‌رحمانه‌ترین وجه نابود کرد. نه تنها به کشتن او و خاندانش اکتفا نشد، بلکه آثار خیر و این سازمان علمی هم نابود گردید. تنها اموال شخصی او را مصادره و غارت نکردند، بلکه اموال ربع رشیدی را که یک سازمان عام‌المنفعه و عمومی بود، به غارت برده و یا سوزانیدند و مردم عوام به تحریک علیشاه گیلانی و دستیارانش، به جرم واهی، همه چیز را نابود کردند و حتی بعد از بازسازی مجدد ربع رشیدی به وسیله غیاث‌الدین محمد، پسر رشیدالدین، بعد از قتل این شخص نیز مجدداً همان آفت دامنگیر این تأسیسات شد و دیگر سر بلند نکرد و به بایگانی تاریخ سپرده شد. ثمره کار خدمتگزاران علم و هنر تباہ شد. گفته می‌شود که عمارات را به خاطر در و پنجره و مصالح ساختمانی با خاک یکسان کردند و کاشی و کتیبه و وسایل تزئینی دیگر که در بناها وجود داشت، به مرور زمان از بین رفت.

موقفیت ربع رشیدی در توسعه طب، مرهون استقلال مالی پایدار بود. نظام دقیق وقف‌نامه تضمین می‌کرد که بودجه پژوهش و درمان حتی با تغییر حکومت‌ها قطع نشود. بین‌المللی‌سازی دانش، حضور پزشکان چینی و هندی در کنار پزشکان مسلمان و ترجمه متون آن‌ها مانند تانسوق‌نامه، تبریز را به کانون طب تطبیقی تبدیل کرد. آموزش بالینی ساختارمند، شرط ملازمت دانشجویان با اساتید بر بالین بیمار، شکاف میان نظر و عمل را پر کرد. الگوی ربع رشیدی، مدل مدیریت سلامت عمومی در قرون میانی است که با تلفیق رفاه اجتماعی، درمان رایگان و تولید علم، آموزش و تألیف، بستری بی‌نظیر برای شکوفایی پزشکی ایران فراهم آورد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Bayani S. Religion and State in the Mongol Era. Tehran: University Publishing; 1992.
2. Kashefi Bayhaqi Sabzevari Ka-DH. Al-Risalah al-Aliyah fi Ahadith al-Nabawiyah. Tehran: Scientific and Cultural Publishing; 1982.
3. Al-Qalqashandi AiA. Subh al-A'sha fi Sina'at al-Insha. Tehran: Ministry of Foreign Affairs; 2001.
4. Mostowfi H. Nuzhat al-Qulub 1957.
5. Nakhjavani MiH. Dastur al-Katib fi Ta'yin al-Maratib. Moscow: Danesh Publishing; 1960.
6. Ibn Battuta MiA. The Image of the Islamic East in the Ilkhanid Era in the Mirror of Ibn Battuta's Travelogue. Tehran: Ketab-e Marja Publishing; 2008.
7. Al-Umari AiY. Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar: Al-Majma' al-Thaqafi; 2003.
8. Hamadani Ra-DFA. Sawanah al-Afkar-e Rashidi: Central Library of the University of Tehran; 1979.
9. Shirazi AiFA, Khatami A. Tarikh-e Wassaf. Tehran: Shahid Beheshti University; 2022.
10. Hamadani KRa-D. Jami' al-Tawarikh. Tehran: Alborz Publications; 1994.
11. Hamadani FARa-D. Tarikh-e Mubarak-e Ghazani. Hertford, England: Stephen Austin; 1940.
12. Mortazavi M. Issues of the Ilkhanid Era 1991.
13. Hamadani Ra-DFAT. Makatibat-e Rashidi. Lahore 1945.
14. Hamadani Ra-DFA. Waqfnamah-ye Rab'-e Rashidi. Tehran: National Monuments Society of Iran; 1977.
15. Mashkour MJ. Rab'-e Rashidi: A Collection of Research Lectures 1971.
16. Shirazi Sa-DAiFAWa-H. Tarikh-e Wassaf al-Hazrat. Bombay: Lithographic Press; 1990.
17. Nasaei Ta-D. Karnamah-ye Awqaf. Farhang-e Iran Zamin. 1975;7. Epub 2.
18. Samarqandi SM. Tazkirat al-Shu'ara. Tehran: Written Heritage Research Center; 2003.
19. Kashani AiA. Zubdat al-Tawarikh. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Institute for Cultural Studies and Research; 1987.
20. Boroushaki MM. A Study of the Administrative and Educational Method of Rab'-e Rashidi. Tehran: Astan Quds Razavi Publishing; 1986.
21. Mostafavi Rejali M. Waqf in Iran: University of Tehran Press; 1972.